

KULTÚRÁK KÖZÖTT

Az I. és II. Interkulturális Diákkonferencia
válogatott előadásai

Miskolc

2004

KULTÚRÁK KÖZÖTT

Az I. és II. Interkulturális Diákkonferencia
válogatott előadásai

Miskolc

2004

Az Interkulturális Hallgatói Öntevékeny Csoport és a ME-BTK Modern Magyar
Irodalomtörténeti Tanszék kiadványa

A könyv a ME-BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, a tudományos diákköri
tevékenység támogatására FKFP-TDKP 0015/2002. sz.a. kiírt pályázat illetve a MEHÖK anyagi segítségével
jöhetett létre.

Pártfogásukat ezúttal is köszönjük.

Szerkesztette:

Deák István

Kabai Lóránt

Mízser Attila

A kiadásért felelős a Miskolci Egyetem Rektora

Műszaki szerkesztő: *Deák István*

Felelős vezető: *Dr.B. Juhász Erzsébet és Deák István*

Kiadvány készítése: *Bölcsészettudományi Kar*

Példányszám: *200*

Készült *DUPLO* fóliáról

A sokszorosításért felelős: *Kovács Tiborné üzemvezető*

MMI. 2004-600-ME

ISBN 963 661 632 9

Tartalom:

Előszó	5
Nagy Csilla: <i>Átjárók, Kondor Béla Boldogságtöredék című kötetének bemutatása</i>	6
Darázs Richárd: <i>Kulcskeresés a Kulcskeresőkben</i>	17
Deák István: <i>Halak a hálóban, avagy az abuzió utazása a trópusokon</i>	27
Váradai Ferenc: <i>Nosztalgia – virtuális valóság Krúdy Gyula kései prózájában</i>	34
Boros Angéla: <i>„Értenek ügyis, nem értenek ügyse...”, interetnikus viszony Bódis Kriszta Kemény vaj c. művében</i>	43
Nagy Károly Zsolt: <i>„Jer, temessük el a testet...”, A temetés bemutatása és ezek tanulsága J. A. Comenius Orbis pictus c. művének különböző kiadásaiban</i>	58
Simon Zoltán: <i>Objektív vizsgálat a nyárádkarácsonyfalvi cigányság gazdasági élethelyzetének függvényében, és az ebből adódó elhatárolódási aspektusok a cigány – magyar együttélésben</i>	70
Szűts Gergely: <i>Érintkezési zónák a politikai határok tükrében, A 20. századi határváltozások szerepe két kárpát-medencei közösség kapcsolatrendszerében</i>	83
Hollókői Lajos Bálint: <i>Számadás a számokról, avagy Frege számosság-fogalmának rövid kritikája</i>	98
Galkó Zsuzsa: <i>Angol – holland viszony a XVII. század közepétől a Dicsőséges Forradalomig</i>	107
Néhány szó a szerzőkről	120

Előszó

Tanári munkám közben tapasztaltam, hogy a magyar és a szociológia szakon egyaránt elhangoztak olyan diákelőadások és előadásokhoz fűzött észrevételek, amelyek szinte megkövetelték a szembesülést a másik szak felfogásmódjával, ismereteivel. Csak sajnálni lehetett, hogy a két szak hallgatói nem értesülhetnek rendszeresen egymás tájékozódásáról, álláspontjairól. Ez inspirálta azt az ötletet, hogy konferencia-lehetőséget szervezzünk egy ilyen gondolatcsere céljából. Elképzelésemet diákpártnereim és tanárkollégáim kedvezően fogadták. Az interdiszciplinárisnak induló konferencia-terv interkulturális irányban fejlődött tovább. Témaválasztás tekintetében igyekeztünk fenntartani a legteljesebb szabadság esélyeit. Olyan formát kerestünk, amely tág teret nyújt a jelentkezők érdeklődésének, s egyszersmind kapcsolatot teremt a Bölcsészettudományi Kar különböző szakágazatai között, a többi karon megmutakozó érdeklődést sem kizárva. A 2003 áprilisában és 2004 májusában rendezett tanácskozásaink szervezésében és lebonyolításában magyar, szociológia, kultúrantropológia, történelem, filozófia szakos hallgatók és tanárok vettek részt.

Időközben az Interkulturális Diákkonferencia szervező közössége *Interkulturális Hallgatói Öntevékeny Csoport* néven társasággá alakult, s ily módon a Csoport sikeres pályázata által először nyílt anyagi lehetőség arra, hogy a konferencia előadásai nyomtatásban megjelenhessenek. A kiadvány fő célja interkulturális dialógus kezdeményezése. A kötet elsősorban a díjnyertes dolgozatokat tartalmazza.

Az Interkulturális Diákkonferencia szervezőinek további terve az, hogy az évenként tavasszal megrendezendő tanácskozásra vendégelőadóként más egyetemek hallgatóit is meghívják.

B. Juhász Erzsébet

Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

Nagy Csilla

Átjárók

Kondor Béla *Boldogságtöredék* című kötetének bemutatása

„Amilyen szükségszerű, hogy
másként eredjen a művész a műből,
mint a mű a művészből, oly bizonyos,
hogy a művészet is megint másképp
lesz eredete a művésznek és a műnek.”
(Heidegger)¹

Az alkotás egyszeri, megismételhetetlen és visszafordíthatatlan folyamat: a művész nem képes kétszer ugyanazt a művet létrehozni, még ha ugyanazon az elven, ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik is, mint az eredetinel; és ezzel együtt (vagy épp ebből kifolyólag) a befogadó sem képes a műből visszakövetkeztetések révén, az alkotás lépéseinek „visszajátszása” során eljutni a művészhez. A művész, a mű és az alkotófolyamat mégsem függetlenek egymástól, sőt viszonyuk egyfajta kölcsönviszonynak nevezhető: nem azonos mértékben és minőségben, de kölcsönösen meghatározzák egymást. Tágabb értelemben ez a kölcsönös determináltság mondható el egyazon alkotó különböző műveiről is: bár alkotásként egyediek, és ezáltal önálló szemléletet, interpretációt igényelnek, közös eredetük (az alkotó személye és általában az eszköz) révén valamilyen módon összefonódnak: viszonyuk, kapcsolódási módjuk, értelmezési körük egymással való érintkezése épp ezért feltárható, vizsgálható és leírható. Kondor Béla első, versekből és rajzokból álló kötete, a *Boldogságtöredék* kapcsán azonban ennél összetettebb kérdésekkel, a képi és nyelvi szöveg működés módjának, interpretációjának problémáival és különbségeivel kell számolnunk.

Tematizálható-e az írott szöveg és a hozzá tartozó illusztráció kapcsolata? Milyen mértékben érintkezik a vers értelmezési mezeje a kép jelentésstruktúrájával? Bekapcsolható-e két, egymástól majdnem minden szempontból eltérő kifejezési mód egyetlen narratív gondolatmenetbe? A nyelvi és képi szöveg működés módjának, értelemalkotásának és interpretációjának problémája nem új keletű: mind a magyar, mind pedig a külföldi szakirodalomban számos olyan művet találunk, amelyek a képi narráció és az irodalmi elbeszélés sajátos kapcsolatát próbálják feltárni, illetve az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotások közötti analógiák leírására tesznek kísérletet. Ezek többsége (ahogy Peter Krüger bemutatja²) a képek „szövegszerűségét” hangsúlyozza. Felix Thürlemann³ például a képet

mint „primer jelentéshordozót”, önálló képi szöveget tekinti fontosnak (Bildtext); Oskar Bätschmann a képzőművészeti hermeneutika megalapozására tesz kísérletet⁴; Hans-Georg Gadamer pedig általános elbeszélés- és prózaelméleti szempontok bevonásával vizsgálja a képi textualitást *Épületek és képek olvasása* című munkájában⁵.

Az említett tanulmányok módszertani kiindulópontja közös: a képet autonóm alkotásnak tekintik, amely képes nyelvi eszközök nélkül, kizárólag vizuálisan a verbális mű szerepét betölteni. Mások a kép szövegre utaltságát hangsúlyozzák: Michel Butor szerint a képet, a vizuális alkotást mindig „szavak közepette látjuk”⁶: nyelvi eszközökkel készítjük elő a kép befogadását (ez a szerepe a címnek, ill. minden, a művel vagy a művésszel kapcsolatos előzetes információnak): „a nyelv vezérli a látást, a kép befogadását,” és a nyelv segítségével történik meg a kép értelmezése, értékelése is.⁷ Gottfried Boehm *A képleírás*⁸ című tanulmányában hasonló eredményre jut: a kép és a nyelv összetartozását, elliptikus viszonyát hangsúlyozza, mely szerinte a képi mű és a szöveges alkotás közötti távolságból fakad. A kép a maga egyszerűségében nem képes bizonyos eljárások végrehajtására, és nem képes magát értelmezni sem: a kép interpretátora csak nyelvi eszközökkel ragadhatja meg a mű a lényegét; a szöveg pedig a képpel ellentétben csak elbeszélni képes, láttatni nem. Boehm a kép és a szöveg között ambivalens határokat feltételez, amelyek a két kifejezési mód különbségei által nemcsak elválasztják egymástól az alkotásokat, hanem össze is kötik őket: a textuális ábrázolás hátrányosságai vizuális kiegészítéssel ellensúlyozhatók, a kép retorikája pedig szöveges interpretációval válhat teljesebbé⁹.

Kondor Béla életműve (beleértve költészetét, képző- és fotóművészetét is) tulajdonképpen a kép- és szöveghatárok ambivalenciájára, feszültségére épül: azt a fragmentáltságot próbálja ellensúlyozni, amely az ábrázolásban a művészeti ágak leválása, elválásakor során létrejön. Bizonyos tradíciókhoz kötődve sajátos igényeihez igazítja a kifejezési módokat, műfajokat: jellegzetes festményeit az ikonfestészet eszköztárának felhasználásával alkotja meg; a düreri, illetve blake-i rézkarcművészet hagyományait pedig azáltal teszi speciálissá, hogy a grafikába szavakat, mondatokat, szövegegységeket ékel. A két kifejezési forma közösségére, egységére hívja fel a figyelmet Nagy László: szerinte Kondor esetében „festő és költő föltételezi egymást”.¹⁰ A két alkotófolyamatot (eltekintve *A magyar irodalom történetétől*¹¹) senki sem választja el egymástól, a verscket senki sem próbálja meg a képzőművészettől függetlenül értelmezni, értékelni. Széles Klára is inkább a párhuzamosságot és egymásutániságot, mint az önállóságot állítja a középpontba. A Kondor-költészet szerinte nem más, mint „az anyag egyik fajtája felett aratott győzelem áttranszponálása a másik síkba”, vagyis a képekből ismert Kondor-világ „desztillált, szóra

fordított változata”.¹² Első verseskötete, a *Boldogságtöredék* ennek a „reneszánsz teljességigénynek”¹³ az eredménye: a Kondor-képeket ismerő olvasó azonnal felfedezi a versekben a (nevezhetjük így) Kondor-mitológiát.¹⁴ Ahogy Győri János több írásában is utal rá, a szerző versekből és vázlagszerű rajzokból (skiccekből) tudatosan összeállított alkotásnak szánta: ebből fakad a versek elrendezésének kauzalitása, valamint a szerkesztettség, amit a kötet figyelmes olvasása során tapasztalunk.¹⁵ Verseket komponál képekbe, és — látni fogjuk — képeket a versekbe¹⁶: az így létrejött struktúrák sajátos, öntörvényű rendszerekké állhatnak, állnak össze, újabb és újabb összefüggéseket tárva fel ezáltal az olvasó és a szemlélő előtt: a mű így nyitottabb lesz, az értelmezés pedig szabadabbá és „átjárhatóbbá” válik.

A *Boldogságtöredék* narratológiai szempontból különleges helyet foglal el a magyar irodalomban: a lírai művekből és a hozzájuk tartozó rajzokból konstruált kötet szándékolta azt a feladatot adja az olvasónak, hogy a szöveget kettős textualitásának távlatában, a képi és verbális sík egymásra vetítésével, egyszerre vizuális és nyelvi eszközökkel vizsgálja. Vers és rajz már a kötet alcímében is kölcsönviszonyba kerül egymással, és a kötet egészét tekintve is állandó, dinamikus viszonyban, majdnem megbonthatatlan egységben marad: a versekkel párhuzamosan és szinte azonos ritmusban egy illusztrációsorozat indul el, és „végigfut” a kötetben. Az egymással szerteágazó asszociatív, illetve logikai viszonyba kerülő szövegek és képek különböző narratív eljárásokat hozhatnak, hoznak mozgásba, különböző értelmezési lehetőségeket teremtve meg ezáltal.¹⁷ A kép- és szövegsorozat a kötet bizonyos helyein összefonódnak, szinte parafrázis-jellegű viszonyba kerülnek, más helyeken azonban eltávolodnak egymástól: a kép és szöveg közötti kapcsolat átalakulhat, fellazulhat, esetleg megszűnhet.

Felmerül a kérdés: vajon egyenrangú-e a képi és verbális textualitás a *Boldogságtöredékben*, vagy valamelyik kifejezési forma fölérendelődik a másiknak? Tekinthejtük-e tényleges kölcsönviszonynak a vers és rajz kapcsolatát, vagy valamiféle részegész viszonyról kell beszélnünk? Vizsgálódásaim során az írás és a vers tartományainak lehetséges kapcsolódásai, viszonyai közül csak néhányat szeretnék kiemelni, és ezeket a kötet frekvenciált helyein található vers-rajz párok bemutatásával bizonyítanom. A kötet két, egymástól különbözni látszó rétege között a *helyettesítés* és az *együtt olvashatóság* „átjáróit” feltételezem, és a kép és szöveg összjátékának a narratív linearitást romboló, illetve építő funkcióját nézem meg.

Kondor illusztrációi tulajdonképpen nem kész rajzok: a képzőművészetben járatlan olvasó is első pillantásra felfedezheti a kötet rajzainak vázlagszerűségét (ugyanúgy, ahogy

festményecinek jó része is színvázlatnak tűnik a laikus szemlélő számára). A vázlat a képzőművészeti alkotófolyamat első fázisa, amely többféle lehet: a festészetben szokásos színvázlat a munkafelület színekkel való betöltését, a kép színterületeinek kijelölését jelenti. Valéry vázlatdefiníciója a következő: „A festő egy síkon széles rétegeket rendez el, amelyek határvonalakkal, felrakásukkal, az átmenetekkel és kontrasztokkal kifejezőeszközként szolgálnak számára.”¹⁸ Itt színvázlatról van szó, a grafikus vázlat ezzel ellentétben színek nélkül (pontosabban egyetlen színnel) dolgozik, és valójában nem más, mint egy kizárólag vonalakkból, formahatárokból komponált kép. Mind a grafikára, mind pedig a festészetre jellemző, hogy a vázlatkészítés fázisában nem a tárgyábrázolás a hangsúlyos. Épp magáról a tárgyról tolódik el a hangsúly azáltal, hogy a művész a formák, színek térbeli kapcsolódásait, elrendeződését (és csak azt) ábrázolja. Minden mű (legyen az festmény vagy grafika) először „skiccként” jön létre, csak ezután kerül sor a kidolgozásra, mely során a művész tartalommal tölti ki a vonalak rendszerét, vagy a színeket az ábrázolás tárgyává rendezi át. A vázlat egyfajta töredékként is felfogható: elő-töredéke annak a képnek, amely a későbbiekben az alkotófolyamat eredményeképpen létrejön.

Ha az alkotó egy vázlatot a kész mű szerepébe helyez, tehát a vázlat észlelhető töredékességével szemben a mű befejezettségét tudatosítja a szemlélőben, a vázlatos forma kiemelt fontosságúvá válhat a mű értelmezésében. Egyesek szerint például a kép megértése a képnek a vázlatállapotra való visszavezetését jelenti: vagyis ahhoz, hogy a kép lényegét, magját megismerjük, az alkotófolyamatot visszafelé kell lépésről lépésre végrehajtanunk.¹⁹ Kondor a *Boldogságtöredék* rajzait tekintve megkönnyíti az ilyen jellegű befogadást: a képeket vázlatállapotban tárja a szemünk elé. A vázlat szemlélése pedig nem más, mint az alkotómunkába való bepillantás: keletkezésükben követhetjük nyomon, érhetjük tetten az egymást keresztező, árnyaló, követő vonalak, illetve az egymás mellé helyezett színek közötti kontrasztok kialakulását.

Kondor nem csak ezekben a rajzvázlatokban enged bepillantást az alkotófolyamatba: a *Boldogságtöredék* egyes versei ugyanígy az alkotófolyamatok leírásával, vázolásával kezdődnek. A *Válasz* első versszaka egy asszociációs sort bontakoztat ki, melyben a két művészeti ág, a grafika és a költészet elemei keverednek, játszanak egymásba:

„Rajzom, mint hasonlatok, és ugyancsak
hasonlataim borús, durva ákombákomok
hasmánt földbe fúrt vékony vonalak, cirok.”²⁰

A grafikai elem („rajzom”) egy hasonlító szerkezet segítségével a költészet fogalmkörébe kerül át („hasonlatok”); majd pedig a két sík határán álló se nem írás, se nem rajz „ákbakómmá” torzul, mely a föld és a cirokseprű képében konkretizálódik. Tulajdonképpen nem a folyamatok, hanem a kész alkotások vetülnek egymásra, értelmezik egymást: a rajz olyan, mint a hasonlatok, a hasonlatok pedig ákbakómmok, ezek pedig a cirokseprű nyomaira emlékeztető vonalak. Így bonthatnánk fel (az értelmezési kört talán túlzottan leszűkítve) a vers első néhány sorát. Függetlenül azonban a felbontás helyességétől, az első pár sor tulajdonképpen használati utasítás a vers egészéhez: kijelöli a mű határait, a szemléletmódot. Szerepe az, ami a grafikában, ill. a festészetben a vázlaté: konkretizálja az eszközt, az ábrázolási módot és a nézőpontot. Kondortól nem idegen ez az alkotófolyamatba bepillantást engedő verskezdet. Az *Alakot vesznek a kövek...* és az *Ars poetica* c. költemények egymás mellett helyezkednek el a kötetben, s hozzájuk egy-egy rajz (vázlat) tartozik. A két vers nem véletlenül került egymás mellé: mindkettő (bár teljesen különböző módon) a művészettel, az alkotás mechanizmusával, és magával a művel foglalkozik. Az első vers kezdősoraiban a képzőművészet nyersanyagai és a vers „csirái” rendelődnek egymás mellé; ezek fejlődése, „alakvétele” (az alkotófolyamat); ill. a kész művek, „négyzetek” visszaváltozása, a befogadás folyamata áll a középpontban:

„Alakot vesznek a kövek, mondókák,
minden négyzetek visszaváltak fájdalommal...”²¹

Az *Ars poetica* első szakasza a költészet mechanizmusát kíséri figyelemmel:

„Vallomás a tények virradatáról,
a mellérendelés állapotáról;
már mindenki lehet költő
a helyesírás ismeretében.”²²

A „tények virradata” a költészetet ihlető konkrét valóságalként értelmezhető, amely képzettársítás, „mellérendelés” következtében a költészet síkjába transzponálódik. A képzettársítás mozzanatát a lejegyzés követi: a gondolat csak akkor válhat költészetté, ha valamilyen módon „visszakerül” a valóságba, vagyis a szerző rögzíti. Irving A. Taylor az alkotófolyamat négy szakaszát különíti el, melyek tulajdonképpen megegyeznek az *Ars poeticában* felvázolt mechanizmussal: Taylor a „tények virradatának” megfelelő szakaszt „valóságfelfedő” stádiumnak nevezi, ezt követi a „lappangás” és a „megvilágosodás”, melyben a tapasztalatok örlődnek, kölcsönhatásba kerülnek, és végül új összefüggésekbe rendeződnek: létrejön tehát a „mellérendelés állapota”. Az alkotófolyamat negyedik, és

egyben utolsó szakasza Taylornál is a „kivitelezés” kommunikatív feladata: az implicit élményeket a művész objektív szimbolikus formába alakítja át.²³ Az *Ars poetica* következő versszakában (ahogy az *Alakot vesznek a kövek...* első két sorában is) a képzőművészet felel a költészetre:

„A sírköszérű rímek márvány-
arcra buktak, mértéktelen
halottsápadt alabástromfej...”²⁴

Ezekben a sorokban kész alkotások jelennek meg, mintha az olvasó egy tárlaton venne részt. Ez a tárlat azonban nem hagyományos képzőművészeti munkákat vonultat fel: itt a költészet elemei kövültek márványtömbökké („sírköszérű rímek”), és a márvány- és alabástromtömbök vették fel a költészet tulajdonságait (a „mértéktelen” jelzőről a nem kötött formájú költeményekre asszociálhatunk). A képzőművészeti és költészeti sík egymásra vetítése, egymás mellé rendelése után mindkét vers bizonyos értelemben dinamikussá válik. A korábban rögzített alkotó- ill. befogadási folyamatokhoz képest egy új, megállíthatatlan, a költő által befolyásolhatatlan, kiszámíthatatlan folyamat kezdődik: az *Ars poeticában* egy áradás sodorja magával a meglevencedett, önállósult alkotásokat; az *Alakot vesznek a kövek...* esetében pedig egy égi bánya kék kincsei zuhannak le egy hasadékon át:

„Íme, a gátakon szakadás és kék
kék bányazuhatag festett egeinkből rá.”²⁵

„A sírköszérű rímek márvány-
arcra buktak, mértéktelen
halottsápadt alabástromfej,
a haja csigafúróval fúrva likacosra;
hullámzó betontengeren bronzkoporsó;
a lélekvesztő Charon döglött rozsdával evickél.
S derékig e folyamban
Kapálódzó antik torzó...”²⁶

Mindkét versben kész művekről és művészeti eljárásokról van szó: az első versben a bánya és az ég (vagyis a magasra törés és a mélybe szállás) az alkotómunka szimbolikus közegeként, helyszíneként fogható fel, a kincsek zuhataga pedig szinte egyértelműen a kész, az alkotófolyamat során „kitermelt” művekre utal. Érdeemes megfigyelni, hogy az alkotás mindkét versben elszabadul, túlnő az alkotón: zuhanásba kezd, illetve sodródik, a művész már nem formálja, irányítja, alakítja többé. Az utolsó sorok szituációja a mű és alkotó távolságának véglegességét, a folyamat visszafordíthatatlanságát mutatja meg. Az *Alakot vesznek a kövek...* esetében az utolsó sor („Itt van minden foglalkozásom, itt van”²⁷) az alkotófolyamat befejeződését és a mű és a művész közötti kapcsolat, kölcsönhatás

megszűnését együttesen és egyidejűleg fejezi ki. Az *Ars poeticában* is egy váratlan, de valószínű fordulat töri meg végleg az alkotás folyamatát, ezáltal pedig a vers ívét is:

„Ugyanakkor elősompolyog kismacsám,
mosolygásnál hatalmasabb bajusz van az orrán.”²⁸

A *Boldogságtöredék* rajzainak jelentéssztruktúrája többféleképpen érintkezhet a versek értelmezési körével, a vers és rajz között többféle tematikus viszonyt fedezhetünk fel. A rajzok visszautalhatnak a szöveg bizonyos részeire, aláhúzzhatják a vers egyes mozzanatait, összefoglalhatják a szöveg mondanivalóját, esetleg kiegészíthetik a textuális sík értelmezési mezijét. A kötetben található grafikák mindegyikére jellemző, hogy egymást keresztező, erősítő, vagy egymással párhuzamosan futó vonalakból állnak, az ábrázolás tárgya pedig kizárólag a vonalak munkájának eredményeként jön létre. Ahogy Oskar Bätschmann *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába* című könyvében utal rá, a grafikus alkotások interpretációjának egyik legfontosabb lépése a vonalak természetének, egymáshoz való viszonyának vizsgálata. Kandinszkij a vonal két alapvető vizsgálendő tulajdonságát emeli ki: irányát és feszültségét. A vonal szerinte nem más, mint a kontúr eszköze, mely „elválasztja egymástól a figurát és a sikot”²⁹. Delacroix a vonalak kölcsönhatását tekinti a legfontosabb grafikus tényezőnek. Szerinte „egyetlen vonalnak nincs semmiféle jelentése, hogy kifejezést kapjon, egy másiknak kell hozzá kapcsolódnia.”³⁰

A *Boldogságtöredék* illusztrációi (beleértve az *Ars poetica* és az *Alakot vesznek a kövek...* című versekhez kapcsolódó rajzokat is) befejezetlenséget sugallnak. Az említett két vers esetében azt mondhatjuk, a grafikák „alkotófolyamat-töredékek”: részben vázaltszerűségük, részben pedig ábrázolt tárgyuk miatt. A bal oldali rajz (amely az *Alakot vesznek a kövek...* című szöveghez kapcsolódik) úgy tűnik, vizualizálja a kövek és mondókák alakvételét (az alkotófolyamat Taylor által „kivitelezésnek”³¹ nevezett szakaszát). A versben „köveknek” nevezett alkotások a grafikus ábrázolásban is kőszerűek, s ez annak köszönhető, hogy a kövek rajzát kizárólag egyenes, egymást nem metsző, hanem egymással egy pontban érintkező vonalak alkotják. Az „alakvétel” dinamikusságát ezzel ellentétben azok a görbék biztosítják, amelyek egymást szaggatottan követve, egymással félkört bezárva a képtér kijelölését szolgálják. Ezen a ponton azonban a rajzot és verset „összeolvasó” elbizonytalanodhat: hogyan kapcsolódhat a vers első sorához, vagy akár a vers egészéhez a rajzon látható, a kövek alakvétele előtt térdre bukó emberalak? Azt mondhatjuk, a grafikusán ábrázolt szubjektum épp azon a ponton köthető vagy kötődik a vershez, ahol az a szövegben

is előbukkan, vagyis a rajznak ez a mozzanata az utolsó sor szituációját, az alkotást tehetetlenül szemlélő alkotót jeleníti meg: „Itt van minden foglalkozásom, itt van.”³²

A jobb oldali rajz szögletes, meghatározhatatlan alakú, szabálytalan síkidomok összessége, melyek elrendezésük következtében emberalakok seregletének tűnnek (annak ellenére, hogy semmi antropomorf nincs magukban a formákban): bizonyos síkidomok úgy helyezkednek el, mintha végtagok lennének, mások pedig mintha fej-törzs viszonyban lennének egymással. A vers és rajz kapcsolódási pontjainak megtalálásához tehát a vers „seregleteit” kell megkeresnünk: asszociálhatunk a rajzról a harmadik verssorra („már mindenki lehet költő”), és tekinthetjük úgy is, mint a második versszakban felvonuló, alkotótól elsodródott, sírközszerű, likacsosra fűrt, befejezetlen műalkotásokat. Kibédi Varga Áron illusztrációról alkotott elképzeléseit alapul véve azt mondhatjuk, hogy a két, egymással formailag rokon rajz a versek egy-egy mozzanatát „fordítja le” képi nyelvre³³, tehát a szöveg bizonyos soraival, részleteivel helyettesítő kapcsolatban van: a két vers által felvázolt alkotófolyamat bizonyos fázisai a vizuálisan ábrázolt alkotófolyamat-törödékeknek feleltethetőek meg.

A *Boldogságtörödékek* illusztrációi azonban nem csak rész-egész viszonyban állhatnak a hozzájuk kapcsolódó költeményekkel: a kötet bizonyos helyein a vers mellé rendelt vázlat szerepe valamiféle komplex „látványfejlesztés”, a szöveg egészének vizualizálása, sajátos grafikai nyelven való megjelenítése. A szemlélődés és látás gesztusa a szövegekkel párhuzamosan futó illusztrációsortól függetlenül is meghatározó a Kondor-költészet értelmezésében: a Kondor-vers (Ágh István kifejezéseivel élve) „rézkarc leltára lehetne” vagy „megfestetlen kép”, „nagy, távoli asszociációi mintha fotómetszetek lennének az időből”, hasonlatai pedig „természetesen következnek mesterségből”.³⁴

A *Kérés* című Kondor-vers első sorai (a *Válaszhoz* hasonlóan) költői kérdés formájában a vázlat, a témamegjelölés szerepét töltik be:

„Miért ezt a szép testet néma
kívánságainkkal újra lenyűgözni, újra?”³⁵

Az első két, témamegjelölő sort követően megkezdődik a téma kidolgozása, vagyis a női test megjelenítése. Ez az ábrázolási folyamat azonban nem a várt „pontról” indul el: a második versszak első sorában (a kidolgozás első lépésében) a test már nem csupán testként jelenik meg: az ábrázolás tárgya egybeolvad azzal, amivel a szerző tapasztalati-asszociatív úton azonosítja, vagyis a hegyes-völgyes, növényzettel borított táj látványával. A test kifejeződése, megjelenése tehát nem kizárólag költői (nyelvi) eszközökkel következik be: a

test „lenyűgözésének”, birtokba vételének verbális fázisát majdnem észrevétlenül egy vizuális fázis előzte meg, melynek során a tárgy azonosul azzal, amire a látványa alapján asszociálunk. A versben megjelenő testrészek tehát a tájábrázolás eszközei révén kapnak egyedi tulajdonságokat: a csipő ezért „nemes dombvidékű”, s belőle „sarjadzik” a comb, a térd; a boka és a lábujjak pedig „támaszkodnak”, mint a fák gyökerei³⁶. A női testnek „asszonyi tájként” való megjelenítése visszatérő motívum Kondor költészetében. Ez jelenik meg az *Éva* című versben:

„Lefeküdt.
Talán sürgős gyönyörtől ütve
Piheg még, de nem soká tart.
Dombjai domborulnak, teste bokrai
És a füvek, mint pihék mozdulnak
És puhák, puhák.”³⁷

Ez a képzettársítás az alapja a *Virágok halála* című versnek:

„...lesem ez ős-dombokat
és időtlen óta balga
locska lányt imádok.”³⁸

Ugyanez az asszociáció jelenik meg (fordított irányban) az *N. Y.* című versben is:

„Én városom, én szerelmem,
Te lány vagy keblek nélkül...”³⁹

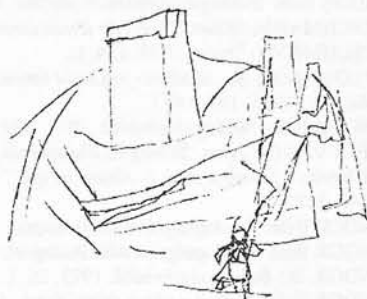
A *Kérésben* tehát a női test és a táj felfedezése kerül egymás mellé, s a kettő közötti kapcsolatot a látás, szemlélődés, a kontempláció gesztusa hozza létre. A vers a tárgyat egyszerre, egy időben ábrázolja azzal, amihez hasonlítjuk: az asszociációs folyamatot tehát egészében, globálisan érzékeljük. A vers alatt elhelyezkedő rajz azonban a képzettársítást nem egészében fejezi ki: a képtér aljáról felfelé irányuló egyenesekből egy fűcsomó rajzolódik ki, s ezt csak a szöveg kontextusában ismerhetjük fel a „test bokraként”.⁴⁰ Azt mondhatjuk, hogy míg a vers ebben az esetben bővíti, gazdagítja a rajz jelentéssztruktúráját, addig a rajz elvesz a vers esztétikumából (és így a vers tárgyának esztétikumából is) tárgyábrázoló jellegével: az írott szöveg jelentése módosul a kép materialitásának hatására. Ez az elvonás egy megfejtési

folyamatot indít el, mely a két töredék (a szöveg és a rajz) összeillesztésére irányul. A vers-rajz pár jelentését (a női test látványának megkérdőjelezett szépségét) ebben az esetben csak akkor fedhetjük fel, ha a művet kettősségében vizsgáljuk, és a befogadás során az együtt olvasás gesztusát érvényesítjük. Ahogy Kibédi Varga tanulmányában utal rá, az illusztrált szöveg olvasójának ki kell szakadnia a szövegből, szemléllővé kell válnia, eközben pedig a szemlélt képet „be kell ágyaznia a szöveg kontextusába, hogy konvergenciát keressen a képi és szövegi értelem között”.⁴¹ Az illusztráció tehát láthatóvá tétellel pontosítja, kiteljesíti a megismerést, újabb narratív mozzanattal gazdagítja a szöveget: a látvány a megértésnek nemcsak eszköze, hanem feltétele is lesz.

Kondor Béla művészete egy sajátos világkép kifejezésére törekszik: a képi és szöveges ábrázolások összjátékaként, az egymásra vetülő kifejezésmódok feszültségéből, ambivalenciájából egy töredezettségében és viszonylagosságában is teljes, egységes világ rajzolódik ki. Költészetében, festészetében, sőt fotóművészetében és rézkarcaiban is ugyanazok a témák, motívumok, szimbólumok térnek vissza más-más formában: a szerző, illetve az alkotó nem a „teremtést”, hanem az „újraterejtést” tűzte ki célul. Az önmagukban csak részvalóságokat, „boldogságtöredékeket” kifejezésre juttató művészeti ágak ezért dialógusba lépnek egymással, és bekövetkezik a Kondor-világ elemeinek képi-textuális megsokszorozódása.⁴²

Ars poetica

Alakot vesznek a kövek ...

Kérés

- ¹ HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa Kiadó. Budapest. 1988. 33. l.
- ² KRÜGER, Peter: *Bevezetés a művészettörténeti elbeszélés kutatásba: a festészet és költészet határai*. In.: *NARRATÍVÁK I. Képelemzés. Képi elbeszélés*. Szerk. THOMKA Beáta. Kijárat. Bp. 1998. 99–117. l.
- ³ KRÜGER, 1998, 99–100. l.
- ⁴ KRÜGER, 1998, 99–101. l.
- ⁵ GADAMER, H.–G.: *Épületek és képek olvasása*. In.: *A szép aktualitása*. Athenaeum – Könyvek. T – Twins. Bp., 1994.
- ⁶ BUTOR, Michel: *A szavak a festészetben*. Corvina. Bp. 1986. 5–7. l.
- ⁷ BUTOR, Michel, 1986, 5–7. l.
- ⁸ BOEHM, Gottfried: *A képleírás*. In.: *NARRATÍVÁK I*. Kijárat. Bp. 1998. 19–37. l.
- ⁹ Id. BOEHM, 1998, 19–36. l.
- ¹⁰ NAGY László: *Kondor Béla három verse*. In: *Adok nektek aranyvesszőt*. Magvető, Bp., 1979, 153. l.
- ¹¹ *A magyar irodalom története 1945–75. II/2. A költészet*. Szerk.: BÉLÁDI Miklós. Akadémiai Könyvkiadó. Bp., 857–860. l.
- ¹² SZÉLES Klára: *Vers és rajz*. Kortárs, 1972/11, 1813. l.
- ¹³ SZÉLES Klára, 1972, 1813.l.
- ¹⁴ Németh Lajos kifejezése, Id. NÉMETH Lajos: *Kondor Béla*. Corvina, Bp., 1977.
- ¹⁵ KONDOR Béla: *Másutt a Béke*. A szerk. GYŐRI János utószava. Kijárat. Bp. 2001. 106.l.
- ¹⁶ vö. SZŐKE György: *Kondor Béla, a költő*. Előadás. Miskolc. 2003.
- ¹⁷ Vö. ECO, Umberto: *Nyitott mű*. Európa Kiadó. Budapest. 1998. 197 – 201. l.
- ¹⁸ Id. BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*. Corvina, Bp., 1998, 29. l.
- ¹⁹ BÄTSCHMANN, Oskar, 1998, 30.l.
- ²⁰ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Szerk. GYŐRI János. Budapest. 1971. 24. l.
- ²¹ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 42. l.
- ²² KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 43. l.
- ²³ TAYLOR, Irving A.: *Az alkotó folyamat természete*, In.: *Művészetszichológia*, szerk. HALÁSZ László, Gondolat, Bp., 1983, 142–145. l.
- ²⁴ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 43. l.
- ²⁵ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 42. l.
- ²⁶ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 43.l.
- ²⁷ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 42. l.
- ²⁸ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 43. l.
- ²⁹ BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*. Corvina, Bp., 1998, 126. L.
- ³⁰ BÄTSCHMANN, Oskar, 1998, 124. L.
- ³¹ TAYLOR, Irving A.: *Az alkotó folyamat természete*. In: *Művészetszichológia*. Szerk. HALÁSZ László. Gondolat, Bp., 1983, 142–145.l.
- ³² KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. 1971. 42.l.
- ³³ KIBÉDI VARGA Áron: *Szöveg és illusztráció*. In: *Szavak, világok*. Jelenkor, Pécs, 1998, 152. l..
- ³⁴ ÁGH István: „*Színes a jelző és fényes az ige*”. In: *Ahogy a vers mibennünk*. Széphalom Könyvműhely, Bp., 2000, 240–247.l.
- ³⁵ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 28. L.
- ³⁶ KONDOR Béla: *Boldogságtörödédek*. Budapest. 1971. 28. l.
- ³⁷ KONDOR. B.: *Boldogságtörödédek*. 1971. 26. L.
- ³⁸ KONDOR Béla: *Angyal a város felett*. Szerk. GYŐRI János. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1987. 112.L.
- ³⁹ KONDOR B.: *Angyal a város felett*. 1987. 200. L.
- ⁴⁰ Ezen a ponton az idő – és térsztruktúrák problematikájával is szembekerülünk. Támpontokat adhat a következő tanulmány: VARGA Emőke: *A tér és az idő verskonstruáló szerepe Kondor Béla költészetében – különös tekintettel a Hullámok című versére*. In: *Irodalomtörténet*. 2000/2. 262–281. l.
- ⁴¹ KIBÉDI VARGA, 1998, 152–155. l.
- ⁴² Köszönet Mízsér Attilának az anyaggyűjtés során nyújtott segítségéért és a téma feldolgozására vonatkozó útmutatásaiért.

Darázs Richárd

KULCSKERESÉS A KULCSKERESŐKBEN

ELŐZMÉNYEK, BEVEZETÉS

Örkény István a *Kulcskeresők* című kétfelvonásos darabját a szolnoki Szigligeti Színházban mutatták be először 1975-ben, a város hatszázadik születésnapján. Budapesten 1977-ben került először színpadra a Nemzeti Színházban.

Sartre *Zárt tárgyalás*, illetve Ionesco *Ketten félrebeszélnek* című művét tekinti a szakirodalom az Örkény-mű lehetséges analógiáiként (a legfontosabb közös motívum a bezártság.) Bolyongó irodalmi ősei: Török Sándor Komédiása, Nash Esőcsinálója, Szakonyi Károly *Adáshibájának Jézusa és az Éjjeli menedékhely* Lukája.

A darab alapötletének, születésének történetét megismerhetjük a szerzővel készült beszélgetésből.¹ Egy perui nagykövet – akinél Örkény és Mészöly Miklós látogatóban jár – teszi fel a kérdést: milyen nép a magyar, ha egyszerűen kellene jellemezni. Örkény csődöt mond, ám barátja kiegészíti: „álmodó nép vagyunk!” Ebből indul ki tehát szerzőnk, és – a magyar történelmet végiggondolva – arra jut, hogy drámában fogja megszemélyesíteni azt a valakit, „a varázslattevőt”, aki álmokat ad az embereknek. „A kudarcról lesz szó”, kezdi a dráma bevezetőjét Örkény. A magyar nemzet balszerencsés történelméből indul ki, abból egyfajta „passzív mérleget” vonva le, melyet „lehet persze végleges életcsödként is elszenvedni, s aki ebbe beletörődik, más útja nem lévén, alkoholista lesz.” Aki viszont nem törődik bele, azt megmentik az álmok, „lelki életünk fehér véresejtjei” – így működik tehát a szerző által megálmodott nemzeti karakter. Ez lenne tehát a kiindulópont, ám a mű, mint később kifejtem, jóval túlmutat mindezen. Örkény magyaráz tovább, tárgyválasztása nem véletlen. Nagyszabású történelmi hős helyett egy olyan „kockázatviselőt” szerepeltet, aki „csak egy utasszállító repülőgép leszállásáért felelős.” Így lesz tehát áttekinthető és könnyen ellenőrizhető az esemény, sokkal inkább „mint – mondjuk – egy Waterloo”. A lényeges kérdéseket illetően azonban nincsenek különbségek: „Szent Ilonán már mind egyformák vagyunk.” Ezzel is felhívva a figyelmet a történelmi, átfogó társadalmi jelenségekre való értelmezési lehetőségekre. Ám Örkény mindezekkel szemben csak egy bizonyos nemzetet jellemző karakterjegyet megrajzolásáról beszél. Miért? El akar rejteni valamit? (Játszani akar velünk?) „Arról írok, hogy ilyenek vagyunk mi, magyarok” – vallja egy interjúban.² Miről

szól a darab tehát? „Pontosabban és konkrétan, hogy az lesz-e nálunk pilóta, aki pilótának való, és fölveszik-e a rádióhoz azt, akit az Isten is rádióriporternek teremtett. Erről szól a Kulcskeresők.” Erről is szól valóban, vagy inkább: a felszínen erről szól. De hogy szándékosan rejteget-e a mélyben valamit, így öltöztetve olvasót és nézőt is kulcskeresőnek, a titkos zár kulcsának keresőjének, vagy sem, nem tudhatjuk. Most azonban maradjuk még kicsit a földön, a konkrét történések, párbeszédék szintjén. Az értelmezésekre azután térnek majd rá.

AZ ALAPSZITUÁCIÓ (A KONKRÉT TÖRTÉNÉSEK SZINTJÉN)

A mű színtere egy lakótelepi lakás, Fórisék lakása, történik a beköltözés napján. Fórisné, azaz Nelli bevásárlásból tér haza, és rögtön sikerül is elfelejtenie, hogy hová rakta a lakáskulcsot a még berendezetlen lakásban. Bolyongó is megjelenik: a kenyeret hozza Nelli után, aki még észre sem veszi őt. Megjelenik Benedek is, a gázművektől, de dolga végeztével nem távozik: mindig talál valami újabb bütykölnivalót. Bolyongó ismét jön észrevétlenül, ő veszi át a telefont a szerelőktől. A hisztériás asszony folyton telefonál, a férje gépéről érdeklődik, agyonizgulja magát, fél a Bolyongótól, akiről Benedek említést tesz neki. De nem tud bezárkózni, mivel elhánnya a kulcsát valamerre. Így hát hazarendeli lányát, Katinkát is, de ő majd kulcs nélkül érkezik, mivel azt a vőlegényére bízta, aki majd riportja végeztével érkezik utána. Benedek mindent megtesz a háziak érdekében, igyekszik segíteni a kulcs ügyében. Így jut el odáig, hogy Erika, a Fórisék fölötti lakó kulcsát vegye kölcsön, aki nem sokkal később jön is érte. Egy kis pöcök segítségével sikerül ugyan kulcsra zárni az ajtót, ám azon Fóris, a repülőpilóta és végül (újra) Bolyongó is be tud jutni kívülről. Ám belülről a közben előkerült igazi kulccsal (a fogásra volt akasztva, mindenki orra előtt) sem nyílik az ajtó, az említett pöcök ugyanis beleragadt a zárba. Így lassan, az első felvonás végére kialakul a különös kis csoport: a kulcskeresőké. Hamar hangulatossá válik a lakás, kialszik ugyanis a csillár, így kénytelenek a bentlakók mécseseket eszkábálni. A bennrekedtek pezsgőket bontanak és iszogatnak. Bolyongó, akivel kezdetben nagyon ellenséges Fóris, szépen lassan, a pilóta elhibázott leszállását rekonstruálva kudarcából hőstettet csinál. Ezzel együtt rendbe hozza Fórisék válságba jutott kapcsolatát, akik a hirtelen összetákolat hálószerobába vonulnak, miközben a többiek pezsgőmámoros éneke hallatszik: ej uhnyem. Boldogságukat nem rombolhatja szét Bodó, Katinka vőlegénye, aki a reptérről érkezik riportjával és a kiábrándító

valóságot igyekszik bizonygatni. Végül becsapják mögötte az ajtót, így Bodó is ott ragad a lakásban. Elkeseredett dörömbölésével ér véget a második és egyben utolsó felvonás.

A KUDARC

Fóris, a pilóta pályafutását a katonaságnál kezdte. Egy kisebb malőr miatt (tévedésből átrepült a határon) szállítógépre akarták áthelyezni, de mivel ezt megalázónak tartotta volna, polgári repülőnek állt, ahol folytatódott pechsorozata: gépét tévedésből a lipcsei mezőgazdasági reptérrel tette le, amiért parancsnokból másodpilótává minősítették vissza. Eltelt jó néhány év, és Fórist ismét parancsnokká nevezték ki. Első útján, Prágából hazafelé jövet – a költözés napján – túl lapos ívben száll le és földhöz csapja a gépet, amely irányíthatatlanná válik, majd végül a Köztemető előtt áll le. „Nem egészen szabályosan”, mondja Fóris. Aki egyébként kiváló pilóta, de túlzott becsvágy fűti: „a repülésnek van egy átlaga, de én, ha csak tehetem, átlagon felül repülök”. A becsvágy tehát az ő tragédiája, az töri derékbe karrierjét újra és újra. „Ami pechnek látszik, valójában jellemhiba, alkati zavar” mondja róla Örkény, és érdekes hasonlattal igyekszik érzékletesebbé tenni mindezt: „ő egy repülő Latinovits Zoltán. Az is már négyszer-ötször elérte pályája csúcását... Mit csinált ilyenkor? Berúgott, és pont egy rendőrt kellett neki megpofozni. Ez se pech, hanem egy nem tudatos önpusztító, saját sorsunkat romboló, valójában öngyilkos szándék.” Fóris jellemhibájából egy tipikus nemzeti karakterig jut el Örkény: „egy nemzet alapvető vonása, hogy két rossz közül mindig a rosszabbikat választja... Mi mindig rossz lóra teszünk, ennek folytán mindig a seggünkre vernek. Négyszáz éve minden háborút elvesztünk...”³

Fóris tehát újra kudarcot vallott, így érkezik meg tehát új otthonába, porosan, a haboltótól nyirkos uniformisban. De már ott lábatlankodik lakásában a Bolyongó, aki megmenti majd őt. De ki is ez a Bolyongó? Egy különös figura ő, aki ki-be jár a lakótelep lakásaiban, akit „rettentően vonzanak a nyitott ajtók”. Tetteiről szóbeszéddek keringenek a lakótelepiek között: egyszer, amíg egy asszony a szeretőjével telefonált, megfürdette, felöltöztette és lefektette kisgyerekét. Benedek feleségét egyszer leitatta vodkával, aki azóta gyakran beszél a lóversenyéről, ami pedig azelőtt sohasem érdekelte. Egy grófnő lakásába beosont – aki éppen kiengedte a gázt –, aztán búcsúlevelét elolvastva és megértve sorsára hagyta a haldoklót. Fórisné után viszi, és kendővel bebugyolálja a kenyeret, majd átveszi a telefont a szerelőktől, végül megoldja a család problémáit. Bolyongónak nincsen sem neve, sem foglalkozása. „Ő a mi álmodni tudásunk... Ő a mi bánataink enyhítője, gondjaink feledtetője, minden nyomorúságunk, bukásunk, sebzettségünk gyógyító balzsama.”⁴ De az

illúziók, az önámítás és a manipuláció nagymestere is egyben. Védőangyal és illuzionista egy személyben, jó szándék vezérli, aminek érdekében bármilyen hazugságra készen áll. „Az illúzió nemcsak haladék, hanem vigasz is, hogy tovább lehessen élni” –magyarázza Bolyongó. Megadja a lehetőséget Fórisnak is, hogy álltathassa magát: pontról pontra rekonstruálják a történeteket, és meg is van a fogódzó: a gép pöfföt kapott, ezért csapódott a földhöz leszálláskor. Tehát nem a túlzott becsvágy okozta a bajt, hogy Fóris túlságosan is simán szerette volna letenni gépét, hanem egy véletlen –ámitják magukat a többiek is. Így hát igazi hőstett, hogy azután senki sem sérült meg az irányíthatatlanná vált gépen, hiszen a parancsnok lélekjelenlétén múltott minden további kockázat. Így hát Nelli felnézhet a férjére, és minden rendbe jöhet kettejük között, és Katinka is felnézhet végre apjára.

„Álmodók! ÖnHITEGETŐK! Világbolondítók!” – ítélkezik Bodó, a riporter a győzelmi mámor tetőfokán. Ám a kulskeresők kiröhögik az ünneprontót, aki pedig a helyszínről érkezett jól ismerve a tényeket. „A szereplőkkel együtt most már a nézőtőren ülők gyanútlanabb része is feleszmél: a pilóta a közönség szemében is elvesztette a csatát”⁵ Földes Anna szerint, de sem a szereplők sem a nézők szerint nincsen ez így. Hiszen a szereplők, a kulskeresők kiröhögik Bodót, a nyitott ajtón át nemcsak hogy nem indulnak újtukra, de be is csapják azt. Bodó is bentragad tehát a lakásban, és hiába dörömböl az ajtón eszeveszetten.

A magnóról szól a Nobel-díjas tudós hangja: „mikor jönnek rá, mi mire való? Egy kalapács: szöveget a falba verni, az a kocsonyás anyag a fejünkben: gondolatokat termelni, és ha jön a vonat, akkor aláfeküdni, vagy felülni rá, az kettő!” Mindez szintén a sokat hangoztatott nemzeti karaktervizsgálat jegyében. És hogy mennyire nem meggyőző, Földes Anna is érzi: „úgy látszik, hiába Nobel-díjas tudós valaki, Kanadából nem lehet megfejteni hazai kudarcaink okát!”⁶ Örkény ugyanerről: „a kulskeresők látszatra egy lakáskulcsot keresnek. Valójában a helyzet kulcsát keresik... A Kanadából érkező, magyar származású Nobel-díjas tudós, a prágai gép utasa az egyetlen, aki megtalálja a kulcsot, azaz tisztán látja a bukást.” Nagyon sántít itt valami! Ez lenne hát az igazi kulcs valóban, vagy inkább csak egy szomszéd kulcsa kis pöccökkel? Csak azért mindez hogy leplezze az értelmezés valódi kulcsát? Vagy talán azt érzi Örkény, hogy kicsúszott a darab az eredeti (nemzeti karaktervizsgálat) szándék pályájáról, és ezért igyekszik a szánkba rágni üzenetét?

ÉRTELMEZÉSEK

„Az elrontott életek fölfokozott ábrázolásával Örkény arra figyelmeztet, hogy magunk számára kell lakhatóvá tenni a világot”⁷ – vallja Major Tamás a *Kulcskeresőről*. Kolozsvári Grandpierre Emil véleménye: „az öncsalásba, önámításba mindenkinek szabad bemenetele van, de aki egyszer hazudott magának, az soha többé nem menekülhet a hazugságtól.”⁸ Földes felhívja tehát a figyelmet a mű értelmezésének eltéréseire. Az ellentétes pólusok között ő is állást foglal. Nem ért egyet a lapok és a nézők optimizmusával, miszerint a „borúsán induló mű derűs véget ér”. Megkérdőjelezi ezt a happy endet: „ha Bodó vigasztalan dörömbölése valamivel biztatóbb is Fórisék és a Bolyongó mámoros énekénél, Örkény általa sem kínál fogódzót hőseinek a menekülésre. Mi okunk lehet nekünk arra, hogy győzelemmé formáljuk a kulcskeresők vereségét?”⁹ Valóban, nekünk aztán semmi okunk rá, a kulcskeresőknek azonban mégiscsak lett volna, és az ő ártalmatlan szituációjukban ez mégsem vereség. „A lakás kulcsa megkerül, a házastársak között helyre áll a béke, Fóris pedig visszanyeri önbizalmát. Vagyis a dráma happy enddel zárul... A *Kulcskeresők* nem utasítja el azt a lehetőséget – miként Földes Anna véli – hogy az ember győzelemmé formálva vereségeit úrrá lehet kritikus helyzetein”¹⁰, írja Simon Zoltán. Aki teljesen megfélemezik Bodórá! Szerinte „Örkény módszere, szereplőivel való azonosulás (lírai groteszk) homogenizálja a szereplőket, kizárja, hogy ellentétes értékek hordozóiként megütközhessenek.”¹¹

Ezen szélsőségesen ellentétes vélemények fő oka az aránytalanság. Más-más méretekben gondolkodnak a különféle olvasatok. Amit mindenképpen mérlegelni kell az értelmezőnek, az az igazság és hazugság kérdése, a manipuláció és önbecsapás problémája. A mű végén Bodó jelenik meg a valóság, az igazság védelmében. „Ítélete józan, pontos, még igaz is – épp csak nem igazságos”¹², mondja a szerző a kolozsvári nézőkhöz írott levelében. Igaz, de nem igazságos! (Ezen a ponton válnak érthetővé a fentebb említett értelmezési eltérések okai.) A konkrét helyzetre, és hasonló fontosságú dolgokra nézve igazságtalan a bodói harcos állásfoglalás: hiszen Fóris hőssé magasztosulása révén jön rendbe viszonya a feleségével, aki már a válást fontolgatta; a kulcskeresők becsapása és álma tehát senkinek sem ártó hazugságon alapuló csalás. Fóris már odacsapta gépet, tehát igazából nem volt tétje a helyzetnek. Bodó ordítózó ünneprontóként lép fel kemény ítéletével, (makacssága miatt ő lesz a szituáció igazi vesztese: elveszíti menyasszonyát, Katinkát). Igazságtalan, de igaz! Igaz, mert nagyobb horderejű kérdésekben, az egész társadalmat érintő viszonylatában igazán veszélyessé válhat a hazugság, tömegek félrevezetése, a manipuláció. (A darabot borús szemmel értelmezők a mű társadalmi méretű megítélésében gondolkodnak, míg a happy endet

hangoztatók az előbb említett konkrét helyzetre vonatkozóan.) Tehát egy ördögi manipulátort látunk és ámított tömegeket. (Az igazságot kereső riportert fegyelembbe sem veszik: kiröhögik, az pedig hiába menekül, bezárul mögötte az ajtó.) Azt hiszem, nagy merészség a dráma társadalmi viszonylatában a különböző diktatúrák, rezsimek demagóg szólamaira asszociálni. Örkénynek személyes élményei is fűződtek mind a hitleri náciizmusoz, mind a sztálini totalitárius diktatúrához, de az életrajz ismerete nélkül is utalást találhatunk mindkettőre a szövegben: a második felvonás elején a sötétségben Erika elsírja magát, mert Auschwitz jut az eszébe, a Nobel-díjas tudós ugyanis megjárta a tábort, bár nem zsidó származású; erre mondja Benedek: „nem is jó dolog zsidónak lenni”. A tudós ezután az utóbbi rendszer üldözte el Magyarországról, Kanadában lett elismert később. Az ünnepi hangulat tetőpontján a Bolyongó az „ej uhnyem” kezdetű orosz népdalt énekelteni a kulcskeresőkkel, a volgai gályarabok dalát (groteszk!). Talán érdemes felidézni:

„Zúg a Volga, sír a Volga,
Súlyos gálya reng a habján
Hóban, szélben, napsütésben
Csöng a lánc a Volga partján.
Hosszú, kínos év a kurta nap
Száll a gálya, sírva húz a rab.
Tüske, ha vérzi, már nem is érzi
Könnyes arca ó be halvány!
Zúg a Volga, sír a Volga.

Zúg a Volga, sír a Volga,
Súlyos gálya reng felette.
Árva, csüggedt életünket
Láncon húzzuk mindörökre.
Zúg a korbács és a húsba csap,
Száll a gálya, sírva húz a rab.
Százfelé vérzik, és pihenése
Nincsen csak a sírgödörben.
Zúg a Volga, sír a Volga.”

A szerző mintha fogódzóként rejtette volna el ezeket a rejtett (vagy szembeötlő?), utalásokat, amelyek egy mélyebb vagy rejtett olvasat kulcsaként keresendők.

Ám sem Örkény, sem a Bolyongót mint szemfényvesztőt értékelők java nem jut hasonló következtetésekre, vagy legalábbis nem fejt ki azokat. Mindez persze nem is lett volna túlságosan ésszerű a 70-es években. Éppen ezért talán nem jótalan a gyanú, miszerint Örkény és értelmezőinek egy része egyszerűen óvatosságból választja a nemzeti karaktervizsgálat biztonságosabb értelmezési lehetőségét; más értelmezők pedig egyszerűen átsiklanak a fentebb kifejtett olvasat felett. Simon például azt veti Bécsy Tamás szemére, hogy olvasata ellentétes Örkény bevezetőben kifejtett szándékával. Ám ha netán a szerző

szándékosan rejt el egy lehetséges olvasatot, Simon könnyen bedől neki. Ha nem így lenne, akkor pedig abban hibázik, hogy szentírásnak vesz egy szerzői szándékot, kizárva és meg nem engedve más értelmezési lehetőségeket. Ezzel szemben P. Müller véleménye tűnik helyénvalónak: „ez a dráma elsősorban nem a kudarc vagy a siker, hanem a tények és hozzájuk rendelt értelmezések konfliktusával foglalkozik.”¹³ Le is vonja következtetéseit, melyek nem meglepő módon a mű korára jellemző politika és média kritikáját is magában foglalja: „Örkény... áttételesen szól kora társadalmi nyilvánosságának működéséről. A pangás éveinek tájékoztatáspolitikája voltaképpen Bolyongóban testesül meg, aki... ugyanazt teszi, amit a hivatalos nyilvánosság tesz társadalmi méretekben: győzelemnek hazudja a kudarcot (vagy a semmit), és a sikerpropaganda révén a tapasztalatoknak ellentmondó álvalóságot, egy, a hivatalos nyilvánosságot uraló fikciót teremt.”¹⁴

A KULCS

A szereplők jellemének fontos elemei válhatnak világossá az önámítás, manipulálhatóság szempontjából, ha megvizsgáljuk azok (a szereplők) viszonyát a kulcshoz, (pontosabban a zárhoz, kulcshoz, – mint a realitások külső tere és a belső, szubjektív szféra közötti átjárás lehetőségét engedő/gátoló tényező – való viszonyra gondolok). Így bukkan elő az igazi, a szándékosan vagy véletlenül rejtve maradt kulcs, a *Kulcskeresők* kulcsa. Így lesz a kulcs a Kulcs. Annak eltűnése, majd a zár elomlása zárja el ugyanis a külvilágot, és azzal együtt annak realitását a bennrekedt emberek (a kulcskeresők) józan belátása előtt. A belső szféra, a kulcskeresők kollektív tudatának szubjektív világa, amely szférába a Bolyongónak szabad bejárása van (mint bármely más lakásba is a lakótelepen), képes azt kedve szerint formálni, befolyásolva így a szereplők tudatát, hozzáállását a valóság tényeihez. A két világ közötti kulcs őrzője ő, azaz hatalma van a belső szféra előtt elrejteni és megmásítani a külső világ tényeit. Emec hatalmát az ügyesen feltett kérdéseinek, sajátos következtetéseinek, végső soron a szavaknak köszönheti. „Egy hibás szó, egy rosszul feltett kérdés, és minden összeomlik”, teszi meg vallomását a nagy szónok a második felvonásban. Az első felvonásban érkező szereplők még többé-kevésbé birtokolják a külvilág tényeiről szerzett tudásukat. A darab végére már mindannyian a nagy rétor által ellenőrzött és szabályozott valóságban élnek. Bodó későn érkezik ahhoz, hogy szintén bedőljön, és ahhoz is, hogy lerombolhassa a gondosan megszerkesztett építményt. Az ünneplők már nem akarnak elmenni, és elrekeszelik a valóságba visszavezető kaput, melyen hiába dörömböl a riporter.

Kinek van kulcsa, kinek nincs? Ki hogyan viszonyul a kapuhoz (kulcshoz, kilincshez, zárhoz, ajtóhoz), annak mind konkrét, mind átvitt (a külső és belső szféra közötti átjárhatóság lehetősége) értelemben.

A fentebb már elemzett Bolyongó után a szereplők megjelenési sorrendjében veszem végig a sort.

Nelli idegességében elfelejti, hová rakta a kulcsot, pedig cetlit is írt róla, amit a bonbonos dobozba tett; lányát is a rábízott kulcs miatt rendeli haza, hogy be tudjon zárkózni. A túlságos aggodalmaskodása miatt (félti a férjét) nem képes együtt élni vele, ezért írja hozzá a zsaroló levelet: „vagy te hagyod abba repülést, vagy én nyitom ki a gázt!”, és ezért esik az ajtónak dörömbölve: kiborul, el akar költözni. Hisztérikus alkat, a tényeket, a realitást éppen annyira nem találja, mint lakáskulcsát, és éppen ezért könnyen befolyásolható: Fóris hamar hőssé magasztosul szemében.

Benedek: visszajön, újra benyit a még nyitott ajtón; elhozza Erika kulcsát, hogy bezárhassa az ajtót, pöcckel próbál machinálni; ő találja meg a dobozt, amiben a cetli van a kulcsról; ő is nekiesik egyszer az ajtónak, amikor érzi, hogy nagyon soká elmaradt beteg feleségétől. Mások kulcsával, mások bajával foglalkozik, hogy sajátjától menekülhessen: „minden fusi munkát vállal (és elront), kizárólag azért, hogy ne legyen a felesége mellett, sem amikor az szenved, sem amikor meghal.”¹⁵ Így tehát boldogan elhisz bármit, és boldogan ünnepel: addig is távol van a szenvedőtől. Még ha időnként lelkiismeret-furdalás gyötri is, ő az, aki végül a Bodó kinyitotta ajtót boldogan csapja be Bolyongó felszólításának engedelmességgel. Ideális áldozat tehát ő is.

Katinka a kulcsot, amit anyja rábízott, vőlegényére bizza, és így anélkül érkezik meg: a darab folyamán meg sem próbál kijutni, nem esik neki dörömbölni az ajtónak. Passzivitása a vőlegényével való azonosulásával, a Bodóval való függő viszonyban rejlik: ahogyan kulcsát, úgy a véleményalkotás jogát is teljesen rábizza. Önálló vélemény híján igen könnyen befolyásolható, hamar azonosul a nála jóval határozottabb Bolyongóval: a valóság és az arról alkotott vélemény megalkotásának kulcsát is másra bizza. Ő, aki korábban – Bodó modorában – olyan harcosan bírálta szüleit (még ugyanebben a modorban próbálja újrajátszani Nellivel a hazaérkezését, hátha előkerül a kulcs), nem sokkal később a Bolyongó hatására újra egymásra talált párt boldogan biztatja és ünnepli. Végül magabiztosan – a kulcskeresők kollektív magabiztosságával – lép fel vőlegénye ellen.

Erika (az ő kulcsát veszi el Benedek) szintén passzív: nem próbál menekülni, csak siránkozik szerelme miatt. Végül nemcsak lakáskulcsát, hanem a tudóst, reményei megvalósulásának egyetlen esélyét is könnyen elveszít tőle, s látszólag könnyen beletörődik

elvesztésébe: passzivitása zárja el a kinti világtól, a tudós véleménye mit sem jelent a kis csoport kollektív értékítéletében: „az utasokról megvan a véleményünk!” Magányát görcsösen megosztaná mással: az évek óta tartó levelezésből nem lett házasság, de hamar vigasztalódna. Főrist is szívesen befogadná, és feleségének, Nellinek is hasonló ajánlatot tesz. Így hát örömmel azonosul Bolyongó szemfényvesztésével, örömmel ünnepli mások boldogságát, ha neki már nem adatott meg.

Főris nem vitte kulcsát magával, ahogy felesége hitte; mire megérkezik, már beragadt a zár; a kulcs megtalálásában fontos szerepe van: ő kezdi el vallatni a feleségét a történekről. Ő érkezik legkésőbb a kulcskeresők közül, ő az, akinek tettei rekonstruálásra, átértékelésre kerülnek. Eleinte zavarják a lakásában lábatlankodó idegenek (különösen a Bolyongó), akiket nem tud elzavarni, hiszen az ajtó beragadt, később aztán, ahogy egyre inkább hőssé válik, egyre kevésbé zavarja mindez. Hiszen éppen ez az elszigetelődés teszi lehetővé, hogy a megtörtént események számára kedvező színezetet nyerjenek. A kulcsra nincsen szüksége: ha idejekorán kinyílt volna az ajtó, vesztes maradt volna; és nincsen szüksége, mint a külső, reális szférába vezető eszközre sem, mert ő csak a benti kollektív tudat szemében hős.

Bodónál van Katinka kulcsa, ám későn érkezik: a zárat akkor már nem nyitja az. Ahogyan a realitásokba nyíló kaput sem képes megnyitni a kulcskeresők számára. Elkecseregetett dörömbölésével ér véget a darab: bezárult a kapu a későn érkező mögött, a kulcskeresők nem kíváncsiak már az ajtón túli világra. Nem nyílnak meg számára az ajtó, amely mögött az általa oly görcsösen keresett igazságot kereshetné, a többség nem kíváncsi arra: egyedül marad igazságával a kulcskeresőkével szemben.

Ennyit az elemzésről, melyben a szereplők kulcshoz való viszonyából igyekeztem megfejteni azok jellemének vonásait, különösen a benti és külső világ közötti kapcsolatukat, egyben pedig manipulálhatóságukat vizsgálva.

A kulcskeresők kezdetben még keresik a kulcsot, ekkor még nincsenek Bolyongó hipnózis alatt, ekkor még többé-kevésbé vágnak a kinti, a realitások világába. A mű végére már sajátos igazságukban való hitüket védik azzal szemben. Nem is a lakás kulcsát keresik ők, mint inkább az öncsalásba vezető út kulcsát: problémáik így oldódnak meg végül.

¹ ÖRKÉNY István, *Dramák 2*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982, 547–549.o.

² i.m.: 546–547.o.

³ i.m. 537.o.

⁴ i.m. 556.o.

⁵ FÖLDES Anna, *Örkény Színház*, 1984.

- ⁶ FÖLDES, i.m., 253.o.
⁷ FÖLDES, i.m., 241.o.
⁸ FÖLDES, i.m., 242.o.
⁹ FÖLDES, i.m., 253.o.
¹⁰ SIMON Zoltán, *A groteszktől a groteszkig*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996., 93.o.
¹¹ SIMON, i.m., 94.o.
¹² ÖRKÉNY, i.m., 555.o.
¹³ P. MÜLLER Péter, *Drámaforma és nyilvánosság*, Argumentum Kiadó, Bp., 1997., 39.o.
¹⁴ P. MÜLLER, i.m. 41–42. o.
¹⁵ *Örkény drámák*, i.m. 539.o.

Deák István

Halak a hálóban, avagy az abuzió utazása a trópusokon

A költői nyelv világteremtő képességéről már sokan írtak, s az sem meglepő a mai (posztmodern ?) korban, hogy ezek a költői világok, melyeknek egy-egy verse akár külön univerzumként is értelmezhető, szervesen (intertextuálisan) kapcsolódnak más hasonló univerzumokhoz.

Ha Pilinszky János valamely költeményét szemügyre vesszük, akkor a 'csillagok' hasonló konstellációját figyelhetjük meg, mint amit előzőekben vázoltam. Különösen igaz ez a *Nagyvárosi ikonok* kötetig. Ezek a költemények előszeretettel használnak fel és szemantizálnak át olyan metaforákat, szimbólumokat, melyeknek nagy múltja van már a poétika és a kultúra eddigi történetében. Így válik a Pilinszky-líra sajtószertűvé, mégis mindenki (minden átlag, az európai kultúrát ismerő befogadó) számára érthetővé. Ez a trópushasználat markáns karaktere Pilinszky költeményeinek, s ezt próbálom a továbbiakban a *Trapéz és korlát* egyik központi versének elemzésével szemléltetni.

Pilinszkyt miután 1945 őszén visszatért Magyarországra, barátai bátorították, hogy pályázzon Baumgartner-díjra, ám ennek feltétele volt egy már meglévő kötet. Ezért sietve, az említett barátok támogatásával 1946-ban kiadták a *Trapéz és korlát* című kötetet, amely a költő tizenkilenc versét tartalmazta.¹ Ez a sietség alig látszik a könyvön (Pilinszky csak néhány – bár néhol fontos, pl.: cím módosítása – változtatást eszközölt a műveken), mivel annak majd minden darabja jelentős esztétikai és poétikai értéket képvisel. „Pilinszky János [...] szuverén biztonsággal szólalt meg ebben az első kötetében.”²

Vizsgáljuk meg tehát e kötet egyik legtöbbször emlegetett, s az irodalmárok által is legtöbbet vizsgált költeményt.

Halak a hálóban

Csillaghálóban hanyódunk
partravont halak,
szánk a semmiségbe tátog,
száraz ürt harap.
Suttogón hiába hív az
elvesztett elem,
szűrő kövek, kavicsok közt
fuldokolva kell
egymás ellen élnünk-halnunk!

Szívünk megremeg.
Vergődésünk testvérünket
sebzi, fojtja meg.
Egymást túlkialtó szónkra
visszhang sem felel;
öldökölnünk és csatáznunk
nincs miért, de kell.
Bűnhődünk, de bűnhődésünk
mégse büntetés,
nem válthat ki poklainkból
semmi szenvedés.
Roppant hálóban hányódunk
s éjjélkor talán
étek leszünk egy hatalmas
halász asztalán.

Jelenits István azt állítja, hogy az egész vers az első négy sor taglalása, „ennek az egyetlen, világméretű metaforának a kifejtése.”³ Beney Zsuzsa szintén a kezdő kép crejéről írja: „A kép megdöbbenő – hosszú ideig, sem a költő, sem az olvasó nem szabadulhat tőle.”⁴ Véleményem szerint viszont az elemzést érdemesebb a címmel kezdeni, mivel már a címben találkozunk ennek a „kép”-nek a megjelenésével (*Halak a hálóban*), igaz itt még olyan sűrített formában, melyet „élő metaforává” (Ricoeur) tényleg csak az első négy sor tesz. Ám ennek a mechanizmusnak a megismétlődése akkor a vers továbbépítése, hiszen ott az első sorokban lévő metafora „konkretizálódik” tovább. Ezt a konkrétábbá válást nem úgy kell érteni, hogy a világ bizonyos megjelölhető, referenciaként megidézhető entitásai felé szűkül a kép, sokkal inkább a metafora komplex metaforává válásáról van szó. Ugyanakkor már most megjegyezném, hogy ez a fajta tágítása a képnek, nem jelent eltávolodást a koncentrált kifejezéstől, sőt úgy mond a „nyelv optimumán” (Schein Gábor kifejezése) marad mindvégig a költemény.

Tehát a cím már eleve előhív egy („hasonlatozó”) metaforikus olvasatot. Olyanok vagyunk, mint a halak a hálóban. Hogy miért olvashatjuk bele már a vers kezdetétől ezt a ’jelentéstételezést’, arra talán – szintén analogizálva – érvényesnek tekinthetjük a fent említett értelmezőknek a verset meghatározó metafora genealógiáját firtató megállapítását, miszerint itt egy „ösi, archetipikus prezentáció újbóli megjelenéséről”⁵ van szó. Ez az ősi archetipikus kép viszont strukturáltságában a szimbólum sajátosságait viseli magán, hiszen azt a jelentést, amelyre utal, önmagában jeleníti meg, s ugyanakkor nem önkényes jellétesítés, hisz egy „közös tudatalatti emlékre” utal vissza. Mintha csak az előbbi állítást akarná igazolni a vers első szava, egy olyan szóösszetétel („Csillaghálóban”), mely egy újabb ősi képet idéz elénk, miszerint a csillagok egyfajta hálózatot, ’rendet’ alkotnak körülöttünk (gondoljunk csak az ógörög toposzra: a káosz és a kozmosz ellentétére, s a szférák sorsokat determináló

szerepére). Ezzel természetesen az égi, transzcendens szféra is megjelenik a vers világában. A közös háttér (illúziójának) megteremtésében nagy szerepe van a grammatikai jelöltségnek, a többes szám első személy használatának. Ennek a paradigmának a jelenléte végig megfigyelhető a versben, s mindvégig fenn is tartja a megszólalóval (a lírai hanggal) való sorsközösség vállalásának lehetőségét, már-már szükségességét.

Ugyanakkor nem elhanyagolható módosulás áll be az említett szemiológiai / szemantikai, tropológiai transzfigurációval kapcsolatban a vers további részeiben. Már a második sortól elkezdődik a címben csak jelzettként jelenlévő kép minősítése. Nem csak hogy *hálóban* vagyunk, de saját természetes közegünkön kívül („partra vont halak”). Ahogy a szöveg építkezik, az „ős-szimbólum” allegorizálódni kezd. A szöveg, saját jelentésárnyalatokkal gazdagítja, egyéníti a kiinduló képet. „A nyelvi jelek laterális vonatkozási mezője a jelek közti térben, a diakrízis elkülönítő és új/újra vonatkozásokat építő mozgásában teremti meg az értelem konstrukció és destrukció együttességét. [...] Az értelem az egymást metsző szavak 'intervallumában' tűnik fel.” – írja Maurice Merleau-Ponty.⁶ Hasonlóról ír Gadamer is a „kitakarás” fogalmával kapcsolatban.⁷ Arról van tehát szó, hogy a vers szövege maga kontextualizálja és ezáltal új jelentéstartalmakkal tölti fel a benne szereplő fogalmakat, képeket. Ugyanakkor, ha a szavak jelentése felől közelítjük meg a problémát, akkor azt láthatjuk, hogy a jelentés mint egy hálózatban oszlik szét a versben, annak szavaiban, sőt strukturális egységeiben. Egyfajta belső allegorizálási folyamat indul be, amely egy zárt, belső törvényekkel rendelkező világot hoz létre. Ezt a zártságot erősíti a keretes szerkezet is, ami által a vers végén visszatérő (megismételt) metafora/ős-szimbólum már új jelentésárnyalataival jelenhet meg.

Nézzük meg egy kicsit közelebről a metaforasor alakulását. Ez azért is lényeges, mert sok motívum, téma, versek fölött átívelő, a költői pálya egészére jellemző allegória/szimbólumháló jelenik itt meg. Az egyik, talán legfontosabb, Pilinszky költői pályájának mindvégig hangsúlyos szólama, a némaság, a kommunikáció lehetetlensége, a transzcendenssel (a másikkal) való dialógus lehetetlensége. Ha a metafora központi alakját vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy az egy olyan lény (olyan lények) ami a némaságnak (és a süketségnek) a szimbolikus megjelenítője („Hallgat, mint a sült hal.”⁸). Ugyanakkor „szánk a semmiségbe tátog” tehát hiányzik a közvetítő elem is a 'sikeres' kommunikációhoz. Sőt ha komolyan vesszük a „semmiséget”, akkor azt mondhatjuk, hogy a 'kommunikációs partner' teljes hiányáról, még nyomokban sem fellelhetőségéről van szó. Ám ha a semmit mint valaminek a hiányát (valaminek az érzékelhető üres helyét) értjük, akkor mint érzékelt

hiányzó, és megnevezhető entitásként kell elgondolnunk. Ezt az utóbbi koncepciót erősítik a következő sorok.

A negyedik sor amellet tesz tanúságot, hogy a párbeszéd csődje inkább az egyik oldal ('én'; 'mi') részéről áll fenn, hisz: „Suttogón hiába hív / az elveszett elem” (persze itt az is kérdéses, hogy az „elveszett elem”-en a közvetítő közeget, vagy a 'másik oldal'-t kell érteni? – Arra hogy a nyelv mennyiben médium, illetve mennyiben nem, most nem térek ki).⁹ A kommunikáció lehetetlenségét „illusztrálja” a vers ritmusa is, hiszen a dallamos trochaikus sorok szöges ellentétben állnak a vers apokaliptikus, agonikus képeivel. Ugyanezt a mechanizmust figyelhetjük meg a rímtechnikával kapcsolatban is, hiszen az asszonáncok és az össze nem csengő sorvégek után egy szabályos rím teremti meg az egységet az 'apokalipszis ideje' és az 'az azt irányító' erő között (talán – asztalán) úgy, hogy közben az eddig megfellebbezhetetlennek beállított képek időbeliségét egy bizonytalanságot kifejező szó modalizálja.

Mindehhez még hozzávehetjük azt a jelképiséget, amit a hal mint szimbólum a keresztény kultúrkörben betölt, Krisztus anagrammatikus megjelölőjeként. Krisztus – aki személyében maga a közvetlen-közvetítés a két szféra között – jelenik meg, de nem potens módon a szövegben. Miközben a halak (a prozopopeia alakzatán keresztül mi magunk) megszemélyesülnek, addig a világ ontológiailag a kövek szintjére kerül (kézhez állóság világa, a fakticitás és a jelenvaló lét megkülönböztetése Heideggernél ugyanezt az ontológiai különbséget fejezi ki). A kommunikáció lehetetlenségének allegorikus megjelenését építi tovább a 13–14. sor: „Egymást túlkialtó szónkra / visszhang sem felel”. Itt még az önértés lehetősége is kétségbe vonódik. Mindeközben egy újabb tematikus szál is belefőnydik a komplex metaforasorba, mégpedig a bűn kérdésköre. Ez is jelentős téma lesz Pilinszky egész életművében. Érdekes, hogy a bűn éppen egy paradox nyelvi fordulattal kerül a mű textusába: „Bűnhődünk, de bűnhődésünk / mégse büntetés”. A paradoxon, ami fölfüggeszti a köznyelvi regiszter jelentésrögzítését, még inkább elősegíti a fentebb jelzett szemiotikai folyamatokat, az átallegorizálódásnak ideális terepe. A paradoxonnak már eleve van egy, a logosz számára / által közvetíthetetlen dimenziója. Éppen ezért a paradoxonnak tropológiailag szintén Janus-arca van, magán hordozza a szimbólum és az allegória szemiotikai sajátosságait is. Fontos még megjegyezni, hogy a bűn fogalmához a szenvedés kapcsolódik (a nem megváltó szenvedés), s ez a kapcsolat is markánsan jelen lesz Pilinszky lírájában. Eme fogalmak, illetve a köztük lévő akció szintén egy sajátos allegorikus formációt hoz létre (lásd például: *Egy titok margójára*, *Ahogy csak*, *Átváltozás*, *Francia fogoly*, stb.). Ennek a formációnak a

fókuszában a transzcendencia nélküli világtapasztalat áll, amely transzcendencia nélkül céltalanná, értelem nélkülivé (értelmezhetetlenné) válik a büntetés.

A vers záróakkordjában az ismétlődő elemek mellett egy új eddig még nem érintett aspektus, az idő aspektusa kerül előtérbe („s éjféltkor talán / étek leszünk egy hatalmas / halász asztalán”). Az idő először a vers végén jelenik meg, egy szimbolikus időhatározó szó által. Az éjfélt a nap utolsó pillanata, s így ezáltal mindenképpen megidéződik egy apokaliptikus milió. S ennek az apokaliptikus képnek a közepén áll „egy hatalmas halász”, és bár nevesítve csak most szerepel a transzcendens a műben, allegorikus alakját már ismerjük abból a képi-fogalmi hálóból, amit a vers szövege alakított ki magában. Az apokalipszis mellett a megváltódás (hiánya), a szenvedés, a passió által az eszkatológia is felidéződik a bonyolult allegorikus összkép kialakulása közben. Bizonyos értelmezői közösségek¹⁰ nagy hangsúlyt helyeznek a Pilinszky-oeuvre intonáltságára, egészen pontosan arra, hogy eszkatológikus vagy apokaliptikus olvasatot kell előtérbe helyezni. Dolgozatom főbb szempontjai, valamint a tropológia és a jelhasználat szempontjából nincs igazi különbség a két olvasási mód között. Mindkét esetben a jelhasználat autenticizálódása, a közvetlenség a tét, az a szemantikai esemény, mely során a jel azonossá válik a jelölttel (paradox ekvivalencia). Ezen a ponton mutatható ki a leginkább az a Szent Jánostól, Szent Páltól Nietzsche-ig, Kierkegaardig felrajzolható filozófiai ív, mely a megváltást és a feltámadást az evilági létünkbe helyezi vissza, s „az egyesek élete és az egész üdvtörténet nemcsak Isten kegyelmi kiáradásának, hanem egyúttal ítéletének története is.”¹¹ Mindennek nagyon fontos szerepe lesz Pilinszky következő kötetében (*Harmadnapon*).

S hogy irodalomtörténeti távlatba is helyeződjék a kötet: „a kérüigma státuszának fellazulása, illetve az „isteni képmásként” elgondolt szubjektum metafizikájának felbomlása mind a teológiai, mind pedig a művészeti gondolkodásban a *nyelviség újraértelmezéséhez* kötődött. [...] a nyelv élő létének a tapasztalata: a tevékenységként, beszédként értett teremtő nyelv gondolatára volt szükség ahhoz, hogy a kinyilatkoztató, evangéliumi beszéd, illetve az önmagát a szubjektivitás felől megértő ember a megértés új horizontjába kerülhessen.”¹² Mindezeket, a ’holocaust’¹³ utáni, – Adornó által is jelzett – kommunikációs lehetetlenségre adott válaszként értelmezhetjük a Pilinszky líra részéről. Ez a költészet tehát, miközben a ’beszéd’ lehetetlenségéről tudósít, közben saját jelentés-összefüggéseket alakít ki szövegen belül, sőt akár szövegek fölött is, új szimbólumokat/allegóriákat gyárt, a régiek (s a halott metaforák – Nietzsche) át- és átallegorizálásával. Ezt a jelenséget nevezi Quintilianus abúzióknak, mely olyan retorikai művelet, melynek során „a megelevenítő jelhasználat voltaképpen valamilyen nevet visz át a dolgokra, éspedig olyanokra, amelyeknek nincsen

nevük.”¹⁴ A 'nincs nevük' kategória részének tekintjük itt azokat a jeleket is melyek jelentése devalválódott, elkopott. És azt hiszem, hogy Paul De Man is erről ír (mint már említettem), amikor a dekonstrukció egyik feladatát abban jelöli ki, hogy az megmutassa, hogy a szimbolikus folyamatok miként szövődnek át allegorikus megszakításokkal¹⁵, s szoros összefüggésben áll mindez a derridai disszemináció jelenségével.

Hasonló poétikai eljárásokat figyelhetünk meg a kötet több versében is. A *Stigma* például az emberi sors és a megváltás, illetve a passió között képez analógiát, mely során az előbb említett szálak úgy fonódnak egymásba, hogy egy közös allegorikus történetet hoznak létre. A *Trapéz és korlát* című, kötetnek is címet adó költeménynél a *Halak a hálóban* kommunikációs válságban lévő világában megjelenő szerelem portréját olvashatjuk, melyben szintén hasonló allegorizálás megy végbe. Ezeken túl a kötet verseiben visszatérő állandó szimbólumok szerepelnek (fa, nap, csillag) melyek a fentebb leírt módon vesznek részt az allegorikus komplex alakzatok/képek kialakításában. Ezek az allegóriák az egész költői nyelvet át és átszövik, túlterjedve e kötet határain, behálózva az egész életművet.

Ám mindezek mellett kijelenthetjük, hogy a *Trapéz és korlát* című kötetben, valóban jelentkezik a szakirodalom által az életmű (néhol túlságosan is leegyszerűsítő) számos darabjával kapcsolatban emlegetett „szubjektumfüggő képzetalkotás”, mely az „imaginárius képzetalkotás” folyamatával szemben tételeződik. Ennek egyik a trópus használatban is tetten érhető jele a hasonlatok (illetve a „hasonlatozó” metaforák) használata (ez a jelenség a *Szálkák* kötettel fog újból megjelenni Pilinszky költészetében). Igen, azt megállapíthatjuk, hogy a kötet több darabjára is jellemző egyfajta ontológiai bizonyosság, ami a korábban említett beszédvesztés, Istenhiány ellenére több helyen is megmutatkozik. A beszélőnek a világban való (referenciális) rögzítettségére is több esetet találhatunk, például a *Stigma* lírai hangját, mely mindvégig „tisztán látja” saját helyzetét. Ezzel szemben a címadó versben (*Trapéz és korlát*) „vannak elszórtan olyan képi elemek, amelyek a vizuális orientáció kódjainak elbizonytalanodására utalnak: »megalvadt szememben az éj«”.¹⁶ Hasonló, de auditív elbizonytalanodást jeleztem a *Halak a hálóban* önértést is felfüggesztő soraival kapcsolatban. Mindezek a metaforika képiségének kódjait döntően befolyásoló mozzanatok a következő kötettől kezdve lesznek relevánsak.

¹ Vö.: JELENITS István: *Az ének varázsa*, Új Ember Kiadó, Bp. (2000.), 234.

² Uo.: 235.

³ Uo.: 262.

⁴ BENEY Zsuzsa: *Iker-tanulmányok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. (1973.), 17.

⁵ TOLCSVAI Nagy Gábor: *Pilinszky János*, Tegnap és Ma, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. (2002.), 40.

⁶ Vö.: BACSÓ Béla: *A szó árnyéka*, Jelenkor Kiadó, Pécs. (1996.), 24–25.

⁷ GADAMER, Hans-Georg: *A szép aktualitása*, T-Twins Kiadó, Bp. (1994.); GADAMER, Hans-Georg: *Szöveg és interpretáció*, in: *Szöveg és interpretáció*, szerk.: Bacsó Béla, Cserépfalvi Kiadó, Bp. (1991.); ill. Vö.:

BACSÓ Béla: *A szó árnyéka*, Jelenkor Kiadó, Pécs. (1996.), 25–26.

⁸ Könyvelvi regiszterbe beépült szólás.

⁹ A medialitás kutatása jelenleg is az egyik központi témája az irodalmi (hermeneutikai) önreflexiónak, ezzel kapcsolatos irodalom: KULCSÁR Szabó Ernő, SZIRÁK Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás*, Balassi Kiadó, Bp. Am én úgy gondolom, hogy Pilinszky esetében a nyelv inkább közvetlenség, mint közvetítettség.

¹⁰ Pl.: BÉLÁDI Miklós: *Költő a senki földjén*, in: Uő.: *Érintkezési pontok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. (1974.), SCHEIN Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Universitas Könyvkiadó, Bp. (1998.), JELENITS István: *Az ének varázsa*, Új Ember Kiadó, Bp. (2000.), WIRTH Imre: *Pilinszky János: Apokrif*, in: *Újhold Évkönyv 1991/2*. 130–141. (1991.), stb.

¹¹ WIRTH Imre: *Pilinszky János: Apokrif*, in: *Újhold Évkönyv 1991/2*. (1991.), 134. Ő maga is a Dr. Előd István: *Katolikus dogmatika, Szent István Társulat, Bp. 1983. 414. alapján írja.*

¹² KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Kérügm és abuzió*, in: „*Merre, hogyan?*”, Tasi József, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. (1997.), 317.

¹³ E szó jelentése eredetileg az áldozat, az áldozathozatal aktusával állt kapcsolatban (vö.: Izsák feláldozásának története). Caputo hívja föl a figyelmet ezzel kapcsolatban arra, hogy a fogalom nem alkalmazható a náci tömegmészárlásra, mivel az áldozathozatalok olyat áldozunk fel, akit szeretünk, átlépve ezzel az etikai stádiumból a vallási stádiumba (Kierkegaard kifejezései). CAPUTO, John D.: *Pillanatok, titkok és szingularitások*, in: *Vulgó*, II. évfolyam 3–4–5. szám, 161–180. (2001.).

¹⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Kérügm és abuzió*, in: „*Merre, hogyan?*”, Tasi József, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. (1997.), 318.

¹⁵ DE MAN, Paul: *Szemiotológia és retorika*, in: *Szöveg és interpretáció*, szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi Kiadó, Bp. (1991.), ill. DE MAN, Paul: *Az olvasás allegóriái*, deKON-KÖNYVek, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged. (1999.)

¹⁶ LŐRINCZ Csongor: *Kérügm és nyelveledettség*, in: *Alföld*, 2003./9. (2003.), 92.

Váradi Ferenc

Nosztalgia – virtuális valóság Krúdy Gyula kései prózájában

1. Egzotikum.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nem volt gyarmattartó állam. Fennállásának évtizedei alatt az „európai kultúrát” diszkurzív és még tágabb értelemben meghatározó nagy, politikai-kulturális hatalmak gyarmatbirodalmakat tartottak. Nagyrészt az ő viszonyuk a kulturális idegenséghez alapozta meg az európai kultúrkörbe tartozó nemzetek művészeti produktumaiban jelentkező kultúráközi érintkezések leírásának mikéntjét.

A *kultúranropológia* ekkoriban kialakuló tudománya az „anyanemzet” és a meghódított kultúra érintkezési pontjain, a kritikus szituációkban volt hivatott a sikert, a prosperitást, a helyzet globális kezelhetőségét, egyáltalán, *értelmezhetőségét* biztosítani. Az európai kultúra – sokadszor – erőfeszítéseket tett az idegen kulturális alakulatok integrálására. A kapitalizmus első, tiszta formájának kialakulásának évszázadában a „felemelkedő” *modern polgár* pseudo-eredeti kulturális rendszerének felépítésekor (mely rendszernek sok egyéb mellett elsődleges feladata volt az európai műveltség hagyományos eredménytárainak újrafeldolgozása, s lehetőség szerint *leváltása* [ld. *Enciklopédia*]) fokozott szerepet játszanak az idegen, főként orientális kultúrákból kiemelt minták. A kiemelés és az integráció természetesen az *idegent* épp annak *idegenszerűsége* miatt emeli ki, s saját rendszerének építésekor azt idegenszerű jellegét megtartva dolgozza be. Az *orientalitás* így válik *ornamentikává*, miközben az ornamentika hagyományos, szimbolikus / ritmikus / szakrális funkcióját a meg nem értő / (szándékosan) félreértő használat azt egyfajta *díszítő* jellegé korlátozza.¹ Szemiotikai értelemben a jel korábbi jelentése megsemmisül, esetleg olyasvalami válik jellé, ami korábban nem is volt az. Az újonnan létesülő jelentés pedig elsősorban a jellé vált valóságelem, vagy ex-jel *eredetével* van kapcsolatban, az idegen kultúra lenyomatát hordozó jel ilyen módon az idegen kultúra valamely tetszőleges elemét új funkcióval emeli be a befogadó kultúrába, hogy ott az idegen jelentésrendszer reprezentánsaként létezzen. (Egy kínai lakkdobozka minden esetben legelőször az egzotikus Kína atmoszféráját idézi fel, s természetesen nem saját eredeti funkcióját.) Ilyen átemelések tetszőleges számban történhetnek, a beemelt motívumok *sztereotípiarendszerekké* csoportosulnak. Mivel a jelek eredeti beágyazottsága már az egyenkénti átemelés során megszakadt, a sztereotíp

rendszerek saját struktúrája minden esetben a befogadó kultúra archetipikus idegenképe alapján fog létrejönni. Az ilyen képek létrejöttékor az egész emberiségre jellemző globális lélektani-kulturális univerzálék és az adott belső jelentésrendszer saját „idegenképző” metódusai egyaránt működnek.

Hagyományos gyarmattartó államok (Anglia, Franciaország) esetében az idegen és a saját kultúra – nem utolsósorban a hatalmas földrajzi távolságok miatt – jól elkülöníthető. A fent vázolt folyamat során a *belső* és a *külső* mindvégig elkülönült marad. A belsővé vált külső az „egzotikum” számára fenntartott polcra soha nem kerül le. Kései, de annál beszédesebb példák a fenti jelenségre, a Beatles-dalok szitár-betétei, vagy akár az egész huszadik századi hippikultúra India felé fordulása. A tizenkilencedik század végére a romantika és a fent vázolt gyarmatosítva integráló pseudo-kultúra keveredés eredményeképpen, s egyszersmind ellenhatásaként megszületett az európai kultúra talán legelső globálisnak nevezhető, és ráadásul máris erősen szimulákrum-jellegű (tehát tulajdonképpen posztmodern) „stílusirányzata”, a *szeccessió*. A nyugati kultúra a *funkcionalitást* és az *ornamentikát* a reneszánsz óta szembenállásként tételezi fel (alapjaiban értve félre mindkettőt!), és bár dialektikus összeegyeztetésükre mindig hagy kiskaput, organikus egészüket alapvetően nem képes elgondolni. A szeccessió művészete ezen dichotómia keretein *belül* juttatja el az ornamentikát azon fokra, ahol a mintáknak, díszítményeknek már nem csupán funkciója válik azonosíthatatlanná, hanem *kulturális eredetük* is. Ahogyan korábban a gyarmatok művészete illesztődött be idegen, de viszonylag jól meghatározható eredetű anyagként a nyugati kultúrák szöveteibe, hasonlóképpen jön létre a szeccessió immáron tökéletesen légüres térben sarjadó, burjánzó, bevallottan (tradicionális értelemben) céltalan, érzéki(eskedő)en esztétikus irányzata. Ironikus, ám semmiképp sem esetleges módon a nagy, hagyományos gyarmatbirodalmak szétesésével párhuzamosan, az „első nagy háború” után véget ér a szeccessió divatja is a kontinensen.

2. Helyi sajátosságok

Ám az Osztrák-Magyar Monarchia soha nem volt gyarmattartó állam olyan értelemben, mint Anglia vagy Franciaország. A fent említett gyarmattartó országok művelődésének, esztétikai produktumainak hatása azonban ebben a régióban is igen nagy volt – így a kulturális idegenség tapasztalatának – ami *itt* leginkább nemzetek, népek történetileg rendkívül mély gyökerű együtt és egymás mellett élése formájában jelentkezett – esztétikai

jellegű megjelenítéseiben egyfajta diskurzusos viszony alakult ki a „nyugati típusú”, viszonylag jól feldolgozott és *artikulált* idegenségtapasztalattal.

A közvetlen szomszédság, a tulajdonképpen közös életér, hasonló kulturális-politikai beágyazottság miatt a monarchia államai között még a monarchia előtti időkben sem volt soha a gyarmattartó és a gyarmatosított államokéhoz hasonló viszony. Túlzás volna azonban a nemzetiségek (Erdély példájához hasonló) szerves, szinte szimbiotikus együttéléséről beszélni. A Kárpát-medencében és a körülötte élő nemzetek nyelvüket, vallásukat, etnikumukat tekintve rendkívül sokszínűek, a táj földrajzi adottságainak rendkívül változatos s így elszigetelő volta miatt sem alakulhatott ki valamiféle egységesebb „Kárpát-medencei kultúra”.

Értelemszerű tehát valamilyen leírási mód, át- és feldolgozási módszer megteremtése iránti igény az itt élő alkotóművészek részéről, eme sajátos Kárpát-medencei együttélés működésének megjelenítésére. Sajnos – különböző okoknál fogva – a viszonylag rövid békés időszakok alatt nem alakult ki semmilyen jellegzetesen Kárpát-medenceinek tekinthető kulturális paradigmatis rend, amely az itteni együttélést az abban résztvevő – például nemzetiségi szempontok szerint – széttagolódó, *valamennyi* csoport számára elfogadható módon jeleníthette volna meg.

Egyetlen időszak jelent eme sajnálatos állapot alól bizonyos szempontból kivételt. A békeidők közül a leghosszabbat, mely voltaképpen a monarchia fél évszázados fennállásával esik egybe, nevezhetjük kulturális tekintetben a Kárpát-medence utolsó *aranykorának*. Nem azért, mert gazdasági, szociális, kulturális vagy ökológiai értelemben ez az időszak valami különös minőségű „kegyelmi állapotnak” volna tekinthető: a tartós béke és „prosperitás” mellett elsősorban azért, mert a nagy háborúkat túlélő nemzedékek – tehát a mai, átélt kultúránkat a mélyben megalapozó nagyszülő-nemzedékek – számára ez az éra jelentette azt a bizonyos békés forrásvidéket, ahová zavaros korukból visszavágyódhattak. Ez a több nemzedéken keresztül ívelő nosztalgizációs tendencia végül a Kárpát-medencei népek „közös tudatalattijában” végül mégis létrehozott egyfajta konszenzuális, mitikus teret – más kérdés, hogy a huszadik század viharos eseményeinek lenyomatai eme közös jelrendszereket sokszorosán, sokféleképpen próbálták felülírni, térben és időben változó sikerrel.

Ez az időszak körülbelül az 1848-as év jelentette nagy európai krízis lezárulásától az első világháború kezdetéig tartó szűk hatvan évet jelenti. Nyilvánvaló, hogy eme forrásvidékként, mitikus aranykorként jelentkező, a biztonság és a jólét képeit felidéző időszak fókusza / (matematikai) középpontja – az 1880-as évtized – különösen alkalmas arra, hogy eme boldog érárt mozdulatlan időtlenségben és felhőtlen boldogságban mutassuk be.

3. Krúdy helye

Az intézményesült és „szellemekben létező” magyar kultúra alakítói közül számos emblematikus személy életművének kibontakozása tehető a fenti időszakra. Csak a legmeghatározóbbakat említve: Arany János, Mikszáth Kálmán, Gyulai Pál, Jókai Mór. Azonban mindannyiuk életműve lezárul ennek a korszaknak a végéig – így bár kulturális elementumként alkalmasak az aranykor-mítosz *prezentálására*, annak tulajdonképpeni megkonstruálásában nem vesznek, már nem vehetnek részt.² Erre esélyt – kronológiailag – leginkább a korai modern hazai képviselői, pl. a *Nyugat* első nemzedéke kap, valamint a velük egy időszakban alkotó szélesebb auktor-mező. A *modernitás* jövő felé orientálódó jellege azonban érthető módon egyáltalán nem kedvez az ilyenfajta, részben nosztalgikus, részben az emlékezés által egzotizáló valóságformáló folyamatoknak. Annál inkább alkalmas erre a fent említett „szecesszió” nevezetű esztétikai jelenségekör, ami sajátos kultúrtörténeti helyzetünk miatt Magyarországon valóban erősen, szinte már az összemosódásig interferált a korai modern folyamataival. A magyar irodalomban kétségtelenül Krúdy Gyula (és barátja, Ady Endre) az, akinek életműve leginkább tanulságos módon integrálja ezt a két egymással sajátos viszonyt fenntartó esztétikai rendszert.

Impozáns terjedelmű, és szinte áttekinthetetlen prózai életművének legfontosabb elemeit nagyobb terjedelmű regényei, kisregényei valamint kisprózája alkotják. Novellisztikája és publicisztikája rendkívül nehezen elkülöníthető, s hasonló jellegű műfaji problémát jelent az életmű kanonikus centrumát képező Szindbád-novellakorpusz, hiszen kötetkompozíciótól függően számos regényszerű tulajdonságot mutat(hat) fel. Mindezen jelenségek arról árulkodnak, hogy szerzőnk irodalomkonceptiója, alkotói motivációi bizonyos jól érzékelhető distanciát tartanak a kor valamennyi jelentősebb irodalmi paradigmarendszerétől. Az életmű műfaji sajátosságai szerint könnyebben elhelyezhető lehetne egy sokkal korábbi rendszer, a *romantika* paradigmájában, és emellett kétségtelen az is, hogy a *posztmodern* felőli megközelítés is rendkívül termékenynek mutatkozhat.

Krúdy életművének tematikus elemzése során általában a *nosztalgia*, az *orientális* jelleg, a *szecessziós díszítettség*, valamint a Proustéhoz hasonló *korai/premodern nyelv- és képhasználat* merül fel evidenciaként. Mivel nosztalgizáló jellegű műveinek nagy része témáját tekintve a fentebb behatárolt, körülbelül hatvan esztendő „aranykori” periódussal foglalkozik, a fentiek szellemében joggal feltételezhetjük, hogy a szövegek szintjén az elemző

olvasás során találkozni fogunk azokkal az eljárásokkal, amikkel a szövegalkotó a nosztalgia világának létrehozásakor a Kárpát-medence mindeddig megismételhetetlenek bizonyult speciális multikulturális együttélését felépíti.

(Mindezek mellett fontos azt is figyelembe venni, hogy a Krúdy-életmű első fele még a Monarchia fennállása alatt keletkezett, és csak második fele a felbomlás után. Ennek ellenére a virtuális aranykor terei mindkét periódus szövegeiben megképződnek, csak a „rátekintés” iránya változik meg.)

Mik azok az eljárások, amiket Krúdy ezen aranykor-képek előállításához felhasznál? Ennek vizsgálatához a szerző a *Mit ebédelt Ferenc József* című kései, 1933-as keletkezésű, a publicisztika és a széppróza határán egyensúlyozó rövid szövegét fogjuk felhasználni. A hangvétel átmeneti jellege jól megmutatja a kései művek prózapoétikai sajátosságait, a rövid terjedelemmel együtt járó sűrítés miatt viszonylag kis mennyiségű szövegben nagy számban találhatóunk elemzésünk számára megfelelő példákat.

Az elbeszélés apropóját a császár rendszeres ebédjeként szolgáló ételspecialitás, a „Bécsi csonthús” bemutatása adja. Erről az ételről a következő fontos dolgokat tudjuk meg:

- a monarchiában mindenhol kapható, közkedvelt étel volt – ma már ritkaság,
- az étlapokon nagy kezdőbetűvel szerepelt,
- tulajdonképpen levesthúst jelent, amit leves nélkül fogyasztottak el, egyszerű ízesítéssel,
- magyar marhahúsból kellett készülnie, de a marhát Bécsben kellett feldolgozni,
- elfogyasztásához idő és türelem szükséges, a csont melletti részek a legízletesebbek,
- a „Bécsi csonthús” élvezete külön programot, szertartásfélét jelentett, a monarchiabeli úriemberek komolyabb utazásra is vállalkoztak a kedvéért – hiszen a legjobbat Bécsben készítették (hasonlóan a bécsi szelethez).

Krúdy prózájában – ahogyan az valamennyi olvasója számára feltűnik – az emberi élet értékelhetőségének bemutatása általában a nosztalgia pszichikus-esztétikai szűrőrendszerén keresztül történik, két igen jellegzetes eszköz felhasználásával. A két tematikus gyújtópont: a *férfi asszonnyal való kapcsolata*, és a *kulináris élvezetek világa*. A filozófiai diskurzusba történő komolyabb elmerülést mellőzve is egyértelmű: az élvezetek két olyan, jellegzetes területéről van szó, ahol az élmény primer, testi érzékisége és a mélyebb, kulturális, (spirituális) szakrális „létsíkokkal” való érintkezése leginkább szembevetendő, de legelsősorban – akár fizikailag is! - *megtapasztalható*. Krúdynál – voltaképpen a kor és a kultúra akkori létberendezkedésével összhangban – a férfi-nő kapcsolatok megjelenítésekor a hangsúly

egyértelműen a „létsíkok” második csoportján van, míg az étkezéssel, italozással, dohányzással kapcsolatos produktumaiban inkább az élmény közvetlen, szinte biológiai jellege hangsúlyozódik ki. Jelzésszerűen viszont mindkét tematikus ábrázolórendszer tartalmazza valamennyi ontológiai dimenzió jellegzetességeit. Az általunk most vizsgált szöveg esetén legelsősorban a *kulináris élvezetek* megjelenítésekor felbukkanó sajátosságokkal foglalkozunk.

Nézzük legelsősorban a szöveg alapvető szerkezetét: a téma a cím által vetődik fel: „Mit ebédelt Ferenc József” – mint már láttuk, a szöveg valóban felfogható az e kérdésre adott válaszként – Ferenc József „Bécsi csonthúst” ebédelt. Az itt megjelenő finom egyensúlyrendszer – a tematika kiegyensúlyozottsága – az egész szövegre jellemző. Vagyis végső soron nem dönthető el, a szöveg fő témája Ferenc József és az ő sajátos, társadalmi és kulturális *mintaként* jelentkező komótos polgári életformája, s ehhez szolgál illusztrációként a „Bécsi csonthús” históriája – avagy maga az étel a fő motívum, s annak jelentőségét hivatott a császár öfelségének szerepeltetése jobban kihangsúlyozni. Ez a kérdés természetesen nem dönthető el, éppen az eldönthetetlenség ténye az, ami a szöveg és az írói valóságépítő folyamat megértéséhez közelebb vihet. Mind a „császár és király” fogalomkörének presztízse, konnotációs rendszere, mind az egyszerű leveshúst övező kulturális jelentésrendszer a szöveg jelentésterében jelentős *helyváltoztatást* végez, melynek során egymáshoz közelednek, hagyományos szemantikai pozíciójuktól pedig mindinkább távolodnak, így hozván létre a nosztalgiával telített fikcionális nyelvi tér új viszonylatrendszerét, mely elemeiben, működéseiben analógiákat mutat a – feltételezett – szövegen kívüli valósággal, ám mégis elsősorban azzal való *szembenállásban* leli meg funkcióját. A nosztalgikussá épített világ esztétében a szembenállás alapstruktúrája közismert: értékcsökkent jelen – értéktelített múlt, a múlt hozzáférhetetlensége miatt érzett tehetetlen szomorúság, és annak tökéletességéből fakadó esztétikai gyönyör.

Krúdy ezt az alapstruktúrát rendkívül izgalmas és színes tartalommal tölti fel. Ahogyan a megjelenített világ Ferenc József és a leveshús pozícióváltása által képzett tengelyen átfordul a nosztalgia fikcionális valóságába, úgy változik át a monarchia hétköznapi valósága azzá a koloniális kulturális minták és a szecesszió pánesztétizmusa, orientalizáló ornamentikája által megteremtett virtuális, aranykori valósággá, melynek lehetőségéről dolgozatom elején már szóltam.

Ennek a folyamatnak az eszközei jól láthatóak a szövegben:

Krúdy rögtön az első bekezdésben megemlíti, hogy a „Bécsi csonthús” sokszor a megszokottnál nagyobb betűkkel szerepelt az étlapokon. Nekünk, olvasóknak pedig az tűnik

fel, hogy a *bécsi* melléknevet önmagában nem indokolt nagy kezdőbetűvel írni. Eleinte a dolog nem annyira feltűnő, mivel a „Bécsi csonthús” az elbeszélés első kétharmadában így, idézőjelben szerepel – ám az utolsó részben a nagy B-betű az idézőjelek eltüntével is megmarad. Ez az egyszerű nyelvi „szabálytalanság” számos lehetséges módon alakíthatja a befogadó élményét. Amennyiben személynévre emlékeztet, a specialitás különlegességét, arisztokratikus voltát emeli ki, tekintélyt parancsol. Ugyanakkor a nagy kezdőbetű indokolatlansága a megnevezett étel megmagyarázhatatlanul különleges, rejtélyes, csak a „beavottak” által megérthető vonásaival is kapcsolatban lehet. Hiszen a „Bécsi csonthús” igazából nem más, mint a jó, csontos, levesben főtt marhahús, amit az igazi ínycsemegek (így Ferenc József is) leves nélkül fogyasztanak, némi só, esetleg paradicsommártás társaságában. A furcsa nyelvi megoldáson keresztül tehát a Krúdy-féle metafizikus értelemben érzékeltetett *ínyencség* varázslatos – egyszerre érthetetlen, vonzó és tiszteletreméltó – világába pillanthatunk be. Hogy a pillantás végül egész kis *világérzékeléssé* növekedhessék, szerzőnk további nyelvi „trükkökkel” él.

A „Bécsi csonthús” elnevezése más szempontból is érdekes és vizsgálható. Egyértelmű, hogy esetünkben egy igazi, *monarchiabeli* specialitásról van szó. Az elbeszélő egyértelművé is teszi: a birodalommal együtt a „Bécsi csonthús” napja is leáldozott.

Az étel elnevezése magyar nyelvű, s mivel az elbeszélő nem jelez mást, ezt az elnevezést kell eredetinek, elsődlegesnek tartanunk. (Ellentétben például a *bécsi szelettel*.) Krúdy elmeséli, hogy ennek a fogásnak jó *magyar* szürke marhából kellett készülnie, amit lábön hajtottak *Bécsbe*, ugyanis valami furcsa oknál fogva csak ott tudták igazán jól elkészíteni. Adott tehát egy „osztrák gyártmányú” étel, amit csak *magyar* marhából lehet jól elkészíteni. Egyértelmű, hogy az ehhez szükséges feltételrendszer csak a Monarchiában volt adott. Tehát a „Bécsi csonthús” elnevezés az eddig említettekén túl azt a tudást is hordozza, hogy a magyar szóval megnevezett bécsi étel pusztán létében feltételezi az őt körülvevő, létrehozó monarchiabeli valóságot, annak elmúltával pedig a reá való emlékezés az édes-bús nosztalgia kitűnő talaja.

A császár étkezésének kapcsán azonban az eddig vázoltnál sokkal élesebb, határozottabb képet rajzol elbeszélőnk a „régien szép idők” bécsi udvarának világáról. Fontosak például a nevek. Egy ember neve – főleg szépirodalmi szövegben – gyakran igen összetett képet adhat viselőjéről. A császár mindenki által megszokott „magyar” neve (*Ferencjóska*) a „Bécsi csonthús” nevéhez hasonlóan, de kevésbé feltűnő módon a monarchia osztrák-magyar kettős jellegének szétválasztatlanságát sugallja. Az elbeszélő szerint az élő marhát „Sáborszky és társa”, két bécsi kereskedő szállította Magyarországról – itt a magyar módon megnevezett bécsi kereskedőnek ráadásul *lengyel* neve van – holott Lengyelország

természetesen soha nem volt a monarchia része. Itt már sejthető: a rövid elbeszélés monarchiája jóval több, mint néhány kis közép-európai nép laza együttélése.

„Levest férfikorának derekán nemigen fogyasztott, mert a gyermekek és öregek tápláléka nem volt szimpatikus előtte. Különbösen is lehetőleg kevés folyadékot fogyasztott, ellentétben sok környékbeli királlyal, így az orosz cárral, az akkori német császárral (a gégerákossal), Obrenovics Milánussal, a román királlyal és más európai fejedelmekkel. Inkább Viktória királynő példája tetszett neki, aki a legegészségesebb életet élte...” (in: KRÚDY Gyula: *A has ezeregyéjszakája*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest, é.n., 278.)

Az idézett hely több érdekes tanulsággal is szolgál: a familiáris, iróniától sem mentes „király-leltár” a mi *Ferencjósokunkat* kora világraszóló jelentőségű uralkodóival helyezi közös kontextusba, s mellesleg „érett férfikorát” megemlítve, s a szintén vitalitásáról nevezetes Viktóriával (egyben az uralkodó *potens* voltát is kihangsúlyozó) párhuzamba állítva. Így bizonyos szempontból *F. J.* felülmúlja, meghaladja a bár félbohém-komikummal, de azért egyértelműen alkoholistaként bemutatott „kollégákat”.

Másfelől a *K&K* életidejének közepén történő szerepeltetése egyrészt a már említett mértani aranykor-közepet, a „középen levés” ontológiai állapotát idézi meg a szövegben. A rövid szöveg legutolsó soraival összevetve³ érzékelhetővé válik az összefüggés az elbeszélő saját életkori tapasztalatai elmondásának igényével (Krúdy a „középső időben”, az 1880-as években élte boldog nyíri gyermekkorát, s Trianon után kínos öregségét), de az „evésben impotenssé válásnak” akár a fent vázolt rendszer szerinti *erotikus* jellegű dimenzióin belül is értelmezhető (vö. Füst Milán: *A feleségem története* kiinduló helyzetével).

Sok-sok további apró részlet mellett a császári audiencia leírása az a jelenet, ami talán a legtöbbet teszi Monarchiáról, mint multikulturálisként is bemutatható birodalomról a mű olvasása során kialakuló sajátos összetett kép kialakulása érdekében: „Éppen a bosnyák mohamedán küldöttséggel végzett öfelsége, mert a bosnyák mohamedánok – Hilmi efendi, a reisz ül ölema, Nezir efendi, Nureddin efendi, akik a cs. és kir. szarajevói konzul (Oliva Carlos) vezetése mellett minden esztendőben elhozták a bosnyákok és hercegöcök hódolatát Ferenc József elé –, a bosnyák mohamedánok mindig különös fogadtatásban részesültek az udvarnál. Most is csaknem fél óráig vették igénybe az uralkodó idejét, míg nagy hajbókolások után (háromszor hajoltak meg, háromszor tették homlokukhoz kezüket) végre eltávoztak.

– No, Pápay, ki van még odakint? – kérdezte a visszamaradott kabinetirodai főnököt Ferenc József.

– Báró Sennyey Pál és gróf Apponyi Albert, felséges uram. Most lettek konfráterek az aradi minorita atyáknál...

– A konfráterek várhatnak!” (i.m. 276–277.)

A jelenetben Ferenc József, szinte mint valami *Ezeregyéjszaka*-béli fejedelem áll (ül) előttünk. A személynevek itt záporoznak, jóval a megszokotton felüli mennyiségben: az idegen, *mohamedán* nevek és tisztségek, a nagy hajbókolás – de a „kabinetirodai főnök” megszólítása, és a magyar főnemesek ignorálása is – mind-mind Ferenc József birodalmának mesés és dicsőséges voltát, személyének, tulajdonképp a *királyság intézményének* szakrális/misztikus(?), no és persze immár *nosztalgikus* jellegét, természetét emelik ki. Ez a világ már valóban jól érzékelhető távolságban van a monarchia valódi, hétköznapi világától, melyet Krúdy kortársai közül még sokan ismerhettek. Az idézett rész ironikus hangvétele ezt a „füllentést” teszi a *kortárs* olvasó számára értelmezhetővé. Azonban a mű keletkezésétől időben és tapasztalatban távolodván az ironikus jelleg egyre halványabban jelentkezik, és a „császár-királyi audiencia” keleti pompájú jelenete szinte kézzelfogható, „színes-szagos” zsánerképpé válik. Az idegen nevek, az ismeretlen funkciók és a viselkedés rejtélyes volta az olvasót eltávolítja saját világától, és az *egzotikum* terébe vonja. A múltra való emlékezés így válik egzotikus (és nosztalgikus) utazássá, mely egy érthetetlen, távoli világba vezet.

Az eddig bemutatottak alapján nagy vonalakban nyomon követhető, hogyan veszi használatba Krúdy a nyugati kultúrák által kifejlesztett egzotikum-leíró, megjelenítő eljárásokat nagyon is lokális, sőt *perszonális* prózapoétikai céljainak megvalósítása érdekében, hogyan hozza azokat működésbe sajátos időkezelési stratégiáján belül, s végezetül a szatíra, irónia eljárásaival kiegészítve hogyan hozza létre különleges, igen bonyolult eljárásrendszerét, amivel végül is a Monarchia interkulturális struktúrája (is) „elmondhatóvá”, de legalábbis poétikailag életre kelthetővé válik.

¹ Ezt a folyamatot előlegezi meg a romantika azon gondolati aktusa, ahogyan a városi intellektüel a városon kívül még feltételezhetően megtalálható ősi érték-forrásokat kívánja kiaknázni, de lehetőleg úgy, hogy maga ne váljék ama rendszer részévé, és annak holisztikus működési rendjével ne kelljen szembesülnie. (Pl. „népiesség”)

² Krúdy Anyegin-idezete *A vörös postakocsi* mottójaként utal az esztétikai produkció és az utóidejűség mély (és paradox) összefüggésére: „A múza csak a szerelemnek / Tüntével jött meg.”

³ „Régimódi vendéglőben, ahol a »Bécsi csonthúst« ma is nagy betűvel írják az étlapra, bágyadtan intünk: – Úgyis meddő kísérlet maradna, ellenállni neki – mondjuk, de már nem rajongunk és lelkesedünk érte, mint hajdanán. Más az íze a húsnak. A csontnak. Talán mert nem tudjuk kellően megrágni.” (i.m. 280.)

BOROS ANGÉLA:

„...értenek úgy is, nem értenek úgyse...” – Interetnikus viszony Bódis Kriszta: *Kemény vaj* című művében -

A kulturális antropológia újabb irányzatai egyre határozottabb érdeklődést mutatnak a kortárs irodalomelmélet, textológia és a modern filozófiai hermeneutika iránt. Az érdeklődés kölcsönös, vagyis az említett, inkább teoretikus attitűddel jellemezhető diszciplínák is intenzíven tájékozódnak az antropológia, különösen az antropológia empirikus jellegéből következően a kulturális tapasztalat vizsgálatának metodológiai és elméleti-kritikai következményei iránt.¹ Az irodalomtudomány az irodalomnak, mint kulturális reprezentációs formának a kutatásával találja meg helyét a kultúratudományok diszkurzusában. Az „etnológiailag orientálódó irodalomtudomány” azt vizsgálja, „miképpen részei irodalmi szövegek a szimbolizáció azon átfogó folyamatainak, amelyek kimondottan társadalmi csoportjainak kulturális gyakorlatainak, az etnikai és nemek szerinti különbségekhez és a politikai-hatalmi alakulatokhoz kötődnek”.² Az irodalmi szövegek a mindenkori kultúrák és emberi szándékok szerint retorizálódtak, olvasásuk, megértésük is ezen alakzatok mentén halad. Az irodalom és az antropológia különbözősége azonban abban rejlik, hogy az antropológiai írások azzal a szándékkal készülnek, hogy egy olyan adat- és tényközlő mikrotörténetet írjanak le, amelyben a realitásé a főszerep, s az író — kutató, mintaszerző — semmiféle megmásítási szándékkal nem rendelkezik. Az irodalmi és antropológiai szöveg esszenciális tartalmi közössége, hogy valójában mindkét szövegtípus a kulturális idegenséget igyekszik bemutatni. Az emberi gondolkodásmód és világkép, az embernek az önmagáról, szerepéről és helyzetéről alkotott elképzelése korszakról korszakra és területenként, kultúránként változik. Tehát a kultúra maga is intézményesülő jelölés és jelentésfolyamat, amelynek az irodalom csupán egyik médiuma, a kultúra reprezentációja: ábrázolás.³

Az irodalom valós vagy kitalált események alapján íródik, fikcióra épül. Bódis Kriszta: *Kemény vaj* című könyve műfajában a szocioregényekhez hasonlítható, mely alapstruktúráját tekintve inkább fiktív önéletrajz vagy fejlődésregény, melyet néhol a roma kultúra elemi és lírai szövegrészletek tűzdelnek. Műfaja ilyeténképpen posztmodern színezetű, amely az olvasót folyamatosan önreflexióra készíti, s ingaszerűen visszatérő időstruktúrájának megértéséhez, s egyszersmind interpretálásához nagyfokú odafigyelését igényli. A *Kemény vaj* című könyv tehát fikció, úgy, ahogy a főszereplője is kitalált személy. Az író/szerző, a szöveg közreadója, Bódis Kriszta ugyanis egy életbe sűrítette a

magyarországi roma közösség egy részének történetét. A fűlszöveg⁴ segíthet az értelmezésben, jó támpontnak bizonyul az olvasáshoz. A történet összességében, egyetlen személyre – Sárára – vetül, tehát nem egy valós történet, inkább amolyan – Geertz kifejezésével élve – „sűrű leírás”, egy perifériára szorult társadalom hasonlóban sorsot megélt nők életének sűrítménye. A fikció tehát egy olyan értelmezési stratégiát állít fel az olvasás során, mely modellt állít. Nem egyszerűen azért, mert valós jelölteket nevez meg kitalált jelöltek révén, hanem mert felidézi azt a modellező (fikcióképző) stratégiát, amely a referenciális világban is már eleve működik.⁵

Bódis Krisztára valószínűsíthetően hatással volt több etnográfiai szövegmodell és korábbi munkásságához — a dokumentumfilmhez — kapcsolódó személyek, főleg roma prostituáltak élettörténetei, a velük készített interjúk is. Erre engednek következtetni azok a szövegrészletek, amelyek tartalmilag, esetenként szóelemeiben (pl. tájszavak), szóhasználatukban (pl. szakszavak), szókapcsolataikban (pl. jelzős szerkezetek) is közelítenek egymáshoz, vagy éppen azonosak a köznapi roma nyelvvel. Ez esetben valójában arról van szó, hogy az etnográfiai szövegből bizonyos narratív elemek kerülnek felhasználásra a szépirodalmi szövegben. Narratív elemeknek azokat a szavakat tekintjük, amelyeknek elbeszélő minőséget tulajdonítunk, — mert feltételezzük róluk, hogy egy meghatározott tudást és tapasztalatot rögzítenek. E részleteknél érvényesül igazán a művészi, (szép)irodalmi transzformáció; hangsúlyok kerülnek máshová, hangulatok kapnak domináns szerepet, és poétikai megoldások teszik olvasmányossá, élménygazdaggá a szöveget. Eközben azonban a megjeleníteni kívánt kultúra, részskultúra leírásában — mintegy azok hitelesítése céljából — az író az etnográfiai szövegből áttemel bizonyos nélkülözhetetlen szavakat, szókapcsolatokat, terminusokat, szövegösszefüggéseket, melyek egyfajta kultúrspecifikus jellemzőként, mint narratív elemek kapnak szerepet a szövegben.⁶ A szövegek — azaz bármilyen nyelvi megnyilvánulás — értelmezéséhez szükséges keretet általában a nyelv, a gondolkodás és a valóság hármasságával szokták megadni. A nyelv ebben a fogalmi keretben a valóság nyilvános reprezentációját hozza létre a fogalmak közvetítése révén.⁷ A *Kemény vaj* című könyvben egészen meglepő szófordulatokat, mindennapjainkban alkalmazott mondattani szabályokat felrúgó szövegalkotási stratégiákat találunk, mely tekinthető 'folklorizáló' nyelvhasználatnak, ugyanis reálisan mutatja be Sára közösségének nyelvét.

Az emberi tényezők a regényben csak külső látószögéből jelenítődnek meg, s ezzel elvileg mintát adnak a kulturális idegenség fiktív ábrázolására, részleges közvetítésére is.⁸ A szerző a szociográfiákon túli ismereteit szembesítette a néprajzi szakirodalom vonatkozó tényeivel, a törvénykezés egyes tételeivel, de csak ott fordul, mintegy hitelesítő szándékkal

ehhez a megoldáshoz az író, ahol az irodalmi szöveg életvilághoz való viszonyát kívánja megerősíteni, azonban a pontos hivatkozásokat a szépirodalmi stílus kedvéért elhagyja.⁹ A könyv nyelvezete az etnográfiai szöveget, mint „nyersanyagot” kezeli és a szerzőnő művészi céljának érdekében egyéni stílusának megfelelően újrakódolja. Ebben a folyamatban a nyelv, mint elsődleges nyelvrendszer az alap, mégpedig egy etnográfiai szöveg adott formájában, melyet az író egy másodlagos jelrendszer, az irodalmi nyelv révén művészilag transzformál. Az irodalmi szöveg hitelességét nem feltétlenül a felhasznált néprajzi adatok tényszerűsége adja, hanem az az összhatás, mely a művészilag formált szövegből „kiolvasható”.¹⁰

Az ember alapvető jellemvonása, hogy állandóan interpretál, értelmez, számára a világ mindig részleteiben jelenik meg, amit az egészhez viszonyít – kultúrájának összefüggéseiként – jelenik meg, mindig abból a perspektívából nyílik meg a világ, amely adott tér- és idő konstellációban. A könyv folyamán a felmerülő gondolatok, események közlése is mindig jelen időben van; a mondatok olykor jelen, máskor pedig múlt időben állnak, s megőrzik a napló írásának jelenidejűségét, mely mindig a múltra utal; akárcsak egy fotó, a napló is magába sűríti a jelen, pontosabban a közelmúlt eseményeit, ezzel megőrizve a mondanivaló öröklétét. Valószínűleg — s itt tekintünk Horváth Sárát valóságosnak — a megtörtént események papírra vetése — gyermekkorától fogva vezet füzeteket, s ebbe írja élete történetét — során nem merül fel a könyvírás vagy társszerzővel történő közös munka gondolata. Abban az esetben, ha a napló a szerző (Bódis Kriszta) tulajdonába került, a könyv struktúrája olyasfajta diszkontinuitást szenvedett, mely a napló időfolyamatának pontos követése esetében nem fordulhatott volna elő. A könyv időstruktúrája nagyon kevert, többször is előfordul, hogy egy fejezetben (látszólagos tartalmi egységben) múltbeli és régmúltbeli, jelen idejű események, pontosabban azok részletei vannak itt - ott szétszórva. Emlékezésszerűen.

Ebben a más fogalmi rendszerben az általunk megszokott időegységeknek egyszerűen nincs értelmük, mert a könyvben megjelenített csoportot, pontosabban a Sára által prezentált idősemát nem lehet beilleszteni az adott fogalmi hálóba, sémába, struktúrába. Az események sorba rendezéséhez szükséges folyamatosság tehát hiányzik a műből — bár ez számomra csöppet sem csökkenti értékét, épp ellenkezőleg —, viszont figyelmes olvasással egyetlen átfogó időstruktúra megtalálható: „*Anyám sose kérdőjelezi meg apámat. Szerető, fölnyomott kocsi, mangánosügyek, börtön, szökés, feladás, tisztességes út, munka, gürcölés, politika, aztán megint a lóvé*”¹¹, mely pontosan beleillik az utalásokból apró mozaikdarabkákként összeilleszthető időszerkezetbe. A mű második felében a hosszan és akár többször is idézett börtönben történt események, a tárgyalások, a szövegegész lassítását „végzik”, azt a tehetetlenséget érzékeltetik, melyet két éven keresztül kénytelen elviselni Ká339, azaz

Horváth Sára. Ekképp szintén belehelyezkedhet az olvasó a főszereplő életébe, lelkének gyötrelmeibe, abba a szinte végtelen várakozásba, amikor életének határait még a kinti létezésénél is szűkebb keretek közé szorítják. A kinti lét szabad, de borzalmas, a benti lét viszont kötött, hosszú, eseménytelen, nyugodt. Bent elveszített szabadságukat szeretnék visszakapni, ugyanakkor tudják, hogy ha kikerülnek, újra 'börtönörik' béklyóit viselik majd, s szabadságuk álmoképe tovaszáll.

A fiktív főszereplő számára az írás jelenti a szabadságot, hiszen beszélni nem tud, mert mint írja, néma. Az 'elbeszélő', Horváth Sára rendkívül érzékeny, de tanulatlan, a helyesírást hibásan ismerő mondatait néha ugyan felülírja a szerző beszédmódja, de így az elbeszélői helyzet is elveszti hitelességét, a szerző tájékozottsága paradox módon kap helyet a lány mondanivalójában. Sára a mondatokat szinte sose „írja” hibásan, csak a szavakat, azokat is csak néha, jelzésértékűen. A lány által papírra vetett történet szociológiai, pszichológiai, sőt olykor még jogi-közéleti hitelességre is törekszik, amit az elbeszélő-főhős, egy gyakorlatilag iskolázatlan lány ír le, akit ekképp a szerző konstruál meg. Éppúgy a szavakat, melyek helyesírási hibákkal vannak tele, a mondatokat, melyek kuszaságával utal egy a világról empirikusan gondolkodó, analitikus szemléletű, de képzetlen lány látásmódjára. Gyakran az elbeszélés tárgya – egy személy – hirtelen alannyá válik, így mondatai kissé eklektikusak, követhetetlenek, metaforikusak, de a regény szövege ebben hordozza egyediségét, hiszen ekképp Sára gondokkal teli, önmagában forrongó nyughatatlan lelkébe, s egyszerismind állandóan zakatoló elméjébe látunk, mely a boldog élet megragadásának útját keresi, ám a múltja, a környezete gondolatai szárnyalását meggátolja. Helyzete, státusza rákényszeríti arra, hogy életét önnön börtönében töltsse, és a körülötte élő embereket állandóan engesztelendő börtönöreiből tekintse. Az elbeszélés folyamán végig nagyfokú feszültség izzítja a sorokat. Ekképp a szöveg nyelvezete méginkább megadja a hitelesítést az olvasónak Sára figuráját a nyelv által, hiszen a szerző belehelyezkedett egy fiatal roma lány helyzetébe, életébe, s ily módon meglehetősen jól megoldotta a nyelvi határ kérdését is; nem ragaszkodott a többségi társadalom nyelvezetéhez, nem rendezte ahhoz mondanivalóját, hanem a Sára által megformázott fiktív alak valóságosnak hihető nyelvhasználatát alkalmazta.

A szövegtérések ténylegesen a fogalmi rendszerek bizonyos különbözőségein alapulnak. A nyelvhasználat társadalmi konvencióján kívül ebben az esetben egyes általános fogalmi és/vagy kognitív elvárások nem vagy nem egyformán teljesülnek, az illető emberek egész egyszerűen „másképp gondolkoznak”.¹² A nyelvi relativitás alapállítása, hogy az általunk beszélt nyelv befolyásolja a valóságról szóló gondolkodásunkat, azaz nemcsak mást tudunk a világról a nyelv által közvetített ismeretek által, hanem másképp is látjuk azt —

mégpedig az általuk beszélt nyelv sajátosságai következtében.¹³ Végeredményben az értelmező antropológia hivatása az, hogy hozzáférhetővé tegye azokat a válaszokat, amelyeket a különböző kultúrák emberei adtak ezekre a kérdésekre.

**„Eleinte csak örülök, hogy elkerülök onnan, de ha tehetném még most is visszamennék” —
Sára élettörténete**

A fiktív élettörténet a főszereplő gyermekkorával, emlékeivel kezdődik: Sára kisegítő iskolába kerül, aztán intézetbe, apja kujtorog, a család éhezik, pénz, munka nincs, a barakkokat a város elkezd felszámolni, figyelmen kívül hagyva a cigányság — jónak éppen nem nevezhető — élethez való jogait. A barakkba sem segély, sem munkanélküli támogatás nem érkezik, innen lehetetlen kitörni a többségi társadalom által is elfogadott módon. Főként egy gyereklánynak, akit senki nem szólít a nevéen, csupán lánynak — kijelölve azt az utat, amelynek során behelyettesíthető, nélkülözhető és eldobható tárggyá válik. Aztán jön a „megmentő” pesti nagybácsi, Tulok személyében, aki nagy tehetséget lát a tizenhárom éves lányban, és magával viszi az „álmok városába”. Sajnos nem a lány költői vénája fogta meg a nagybácsit, hanem a lány fiatalsága, kiszolgáltatottsága, így Sárát prostitúcióra kényszeríti; adják-veszik, megverik, elveszik tőle megszületése után azonnal a lányát, majd két évre börtönbe kerül. Az életét meghatározó férfiak kedvük szerint használják: első szerelme megveti, mert lefeküdt vele, szerelméről (András) pedig kiderül, hogy Kígyó néven Budapest legkegyetlenebb futtatója. A börtön után visszakényszerül az utcára, egy szerzetes, Angel próbálja megmenteni, kórházi ápoló lesz, de főnöke ’gyereket csinál’ neki, aztán kirúgja. Az utolsó jelenetben Kígyó (azaz András) viszi haza a barakktelepre. Nyilván csak szülni, hisz azt mondja, nem marad (nem maradhat) sokáig. Ekkor tudja meg, hogy apja Pesten van, ritkán látják (az utalások szerint lánykereskedelemmel foglalkozhat), és apai nagyanyja, Sári mama pedig fél éve meghalt — ő volt az, aki tényleg szerette.

A könyv egy olyan lepusztult, elértéktelenedett, szerencsétlen világot mutat be, melynek akár a szociológiai paraméterei is könnyen megadhatóak lennének. Miközben azonban minden apró tény konkrétan meghatározott, az egész — laza összefüggések által felvillantott — történet mégsem áll össze, így marad légies, elvonatkoztatott, az emelkedettség hatását is keltő pillanatkép. Amit felmutat, az a szociográfia és az irodalom keveréke Ózd környékéről. Néhány monológ elmeséli a felszínre verekedés útját is. De miért kell kétszer annyit teljesítenie — majdnem mártírnak lennie — valakinek ahhoz, hogy viszonylag normális életre verekedje magát: be lehetett illeszkedni — igaz, legalulra, rémes

viszonyok közé, de bele a társadalomba. „Itt van ez a ház, és a nekünk járó állami támogatásból, amit mi amúgy nem tudnánk felvenni, mer nincs munkahelyünk, de ez a támogatás, fenn a központba, a kormánynál el van különítve, hogy abból újítanak fel a telepet, vagy építenének új házakat, mert a barakkiai ebbe is belemennének, mert ez a gyerekek támogatása lenne. [...] A barakkiai dolgoznának a felújításon, építkezésen, így lenne munkájuk is.¹⁴” „Apámnak is vannak vágyai, hogy amíg meg nem hal, addig nekünk megteremtsem mindent, ami kell. Legyen házuk, otthonunk, hogy békében élhessünk, ne úgy mint ő, szegénységben és szenvedésben, de akármennyire is küzd, mer küzd keményen, tudom, hát látom, az élet vagy a jóisten, mintha ellene volna.¹⁵”

„Az ajtó nyitva, mert itt majdnem mindenki rokon”— Lakókörnyezet, életmód, család

A főszereplő lány és az általa lejegyzett emberek elmondásai alapján tudjuk elképzelni a fiktív — ám valószínűleg létező — környezetet (a gyárat, a meddőt, a hegyet, az erdőt, az utcákat stb.). A kognitív térkép a tér egy részének, mint környezetnek az ábrázolása egy (vagy több) személy látószögéből nézve, ezen személy(ek) elképzeléseit tükrözve „mindazon tudati tulajdonságunk, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a térre vonatkozó információkat gyűjtsük, rendszerezzük, raktározzuk, előhívjuk és átdolgozzuk.”¹⁶ A kognitív térkép felvázolása az olvasó számára is fontos, hiszen így tudja elképzelni magát egy ismeretlen világban, melyet a szerző, vagy a narrátor elé tár. „Balra van a gyár, körüllette a város, és a gyár mellett közvetlenül, vagyis jobbra a telep. Ez a centrum. Ahogy vesszük. Mivel a gyár és a telep a város közepén van. [...] A telepről a meddő és a hegyek felé út vezet rajtunk keresztül¹⁷” „Sár van és szemét, a barakkokban megfagy a víz, a szemétre is kéreg fagy kint.¹⁸” „A híd előtt az utolsó utcalámpa, onnan vak fekete, még annál is feketébb.”¹⁹

A kultúra anyagi, kognitív és normatív elemekből áll, vagyis tárgyakkból, tudásokból értékekből és normákból. Ez utóbbiakat az egyén a szocializáció során sajátítja el. A szocializáció fogalmát az antropológia és a pszichológia egyaránt használja. Azon az empirikus megfigyelésen alapul, hogy tartós és intenzív emberi kapcsolatok hiányában a csecsemők és a kisgyermek nem fejlődnek teljes emberi személyiséggé, nem képesek felnőtt korukban a társadalmi életben részt venni. A szocializáció többféleképpen definiálható. Más értelmezők szerint az a folyamat, melynek során a gyermek megtanulja, hogyan lehet a társadalom hasznos tagja, hogyan élhet a társadalomban. A szocializációt úgy is lehet értelmezni, hogy ennek során tanulja meg a gyerek azokat a társadalmi szerepeket, melyeket élete során be kell töltenie.

Sára, a főszereplő nem beszél, csak ír, így próbálja öntudatlanul is megvédeni magát kétszeresen is hátrányos helyzetének következményeitől, hogy nemcsak romának, de ráadásul még nőnek is született, kimondva - kimondatlanul súlyos „testprobléma” ez, melyet ő stigmaként él meg. Beszédhibáját kénytelen elfogadni, bár érzi, hogy ezzel a fogyatékoságával lelki szabadsága is csorbulni látszik, a nyelv, a nyelviség a megértés szándékában fogant, s így, hogy nem tud beszélni, nem is értik meg, nem is akarják megérteni, s méginkább saját börtönébe kényszerítik. *„tisztá szégyen, ha egy lány nem húzza meg magát, az a lány ne is létezzen, tegye a dolgát, engedelmeskedjen, menjen férjhez érintetlenül, és jaj csak a pletyka el ne érje, se szép ne legyen nagyon, se túl okos, jobb, ha meg se születik, mert csak baj van vele.²⁰”* *„Nem zavar, hogy nem tudok beszélni, soha senkit nem zavar, miért nem? Mindegy nekik, ők értenek úgy is, nem értenek úgyse, nekem ez természetes kell, hogy legyen²¹”* *„Ha nem lenne ez nálam, hogy nem tudok rendesen beszélni, akkor nem lenne ez az egész. Ez már nem is beszédhiba, mert nem olyan, mint a dadogás, hanem rosszabb, az biztos. Jobb ha bele se kezdek. Idegi alapon van. Nem tudom, hogy gyógyítható—e az ilyen, mint én. Talán ha rendes iskolába járok, és nem abba a bolond iskolába. [...] Hát hogy mondjam el a bajom [...] egyáltalán bármit, hogy mondok el?²²”*

Sára saját életében passzív szerepet kap, hiszen az útját, de legfőképp a kötelességeit jelölik ki számára a környezetében élők. Ugyanakkor abba a csoportba is beletartozunk, melyhez éppen sorolja magát — a barakki cigányok, az 'intézetis' gyerekek, a pesti prostituáltak csoportjába. A társadalom különböző státuszokból áll, melynek tagjai kiválogatódnak ezekre a szerepekre, és a státuszok betöltői nagy részben megfelelnek a státuszokból adódó szerepeknek. A könyv főszereplője önmagát minden esetben az adott környezet tagjaként definiálja, sosem magasabban definiált csoport — cigányság, magyarság — tagjaként, hanem barakkiként, prostituáltként, börtönlakóként és próbál megfelelni —félelemből, kényszerből — a vele szemben támasztott szerepelvárásoknak. *„holnap ne ezt a cuccot vedd fel, mert ebbe nem visznek annyira, tudod egy kicsit kurvásabb kell, azt szeretik²³”* *„Az ember úgy védekezik, hogy a lelkét nem adja bele a munkába, a teste tárgy lesz, amit úgy adok el, ahogy akarok, és amikor vége a munkának, akkor megint ott a lelkem, csakhogy ez nem megy, [...] mert vannak olyan szakaszok, mindegyikünk életében, amikor kicsit se akarjuk, [...] vannak olyan lányok, akik ebből nagyon nagyon sokáig nem tudnak kiszállni [...] marad az, hogy gyűlöled a tested és undorodsz a másik testétől is.²⁴”* Mégis tisztában van azzal, hogy nemcsak a csoport részeként létezik, hanem mint önálló entitás vagy individuum, szabad, önálló szubjektum, s megfogalmazza a felé támasztott szerepelvárások, státuszok felszínes mivoltát is: *„Két énem van, az egyik kurva, amikor tárgy a testem.²⁵”* Szabadulni szeretne a

béklyóból, s ekképp álmait, énídeálját meg is fogalmazza, „Nem vagyok egy buta barakklakó”²⁶. „Szeretem ezt a munkát, mert nem csak takarítok, besegítek ápolni is, jó lemosdatni a meggyötört öregeket, a szájukba adni az ételt, elbeszélgetni velük, kitörölni a feneküket, mindőjük anyukája vagyok, megfogják a kezem, hálásak nekem [...] Abban reménykedem, hogy felfedez magának egy férfi és elvesz feleségül, hogy unalmas, békés házasságban élek, rózsákat ültetek, ápolom az öregeket, [...] néhány gyereket, a férjem higgadt, bölcs, szeretetreméltó ember, orvos, tisztviselő, ilyesmi.²⁷”, de sorsa közbelép, s álmaiból visszarántja a sáros földre, a nyomorba, hogy életét férfiak által irányítottan élje.

Mikor a cigányember ráun az asszonyára, egyszerűen összeáll egy másikkal. Ekképp tett Sára apja, nagyjapja is. Itt patriarchális momentumot is felfedezhetünk, mert a régi nőt csak a férfi engedheti új útra, de gyerekeivel, vérségi kapcsolataival nem szűnik meg valamelyest törödni. A könyvben ez eléggé karakteresen jelenik meg. Egy cigány mondás szerint: a férfi dobálhatja a kalapját, de az asszony szoknyája arra való, hogy eltakarja azt; azaz a házastársi kapcsolatban a férj részéről a házasság nyitott, s ezt a feleségnek tolerálnia kell. Az összetartozás érzése nagy, ha valakit baj ért, mindenki segített, ha valakit kiközösítettek, annak egyedül kellett járnia, mert senki nem fogadta be. Ha valaki börtönbe kerül, annak a családját a rokonok vállalják, nevelik. Az is íratlan törvény, hogyha valaki a más házához megy, úgy veszik, mint családtagot, s nem mint idegent, a háznál lévő idegen gyerekek is együtt csznek a háziakkal.²⁸ Egyszer van napjában főtt étel, még jobb módú cigányoknál is. Általában sokat főznek, ha van mit, hogyha véletlenül vendég jön, ne maradjanak szégyenben.²⁹ A cigányoknál mindenki testvér, bárki megy is hozzájuk, megvendégelik. Az étkezéscsökkentéssel együtt jár az alkohol és a dohány is.³⁰

A cigányok hitvilága meglehetősen gazdag, melyre főleg az ősközösségi, matriarchátus életfelfogása és babonás hiedelemvilága nyomta rá bélyegét. Egész életmódjukra, életfelfogásukra, együttélési formáikra a külső környezettől való merev elzárkózás, a merev konzervativizmus jellemző.³¹ A nem cigányok szemében a cigányok babonások. Ennek oka egyrészt a cigány asszonyok jóslási szokásai. E mesterséget Európába való érkezésük óta üzik.³² Minden cigányasszony egyben jós is volt. A legtöbb cigányasszony a ráolvasást is tudta. Ezek a tudományok aztán anyáról lányra szálltak.³³ „Jósolok, mindenkinek eleget mondok, de a jóisten látja szívemet, nem mondom szívesen, nem mondok én rosszat, de ha nagyon akarják, mondom, mit tegyek, ha látom a rosszat is, azt még jobban tudni akarják, mint a jót. Istentől kaptam én ezt.”³⁴ Kultúrájukban a babonák és hiedelmek jelentős szerepet kapnak. A hiedelmek, melyeket a köztudat befogadott és szentesített, a babonák, amik az okkult természetfeletti élményekre vonatkoztak, az adott nép világképének

részét alkották. Babona tehát minden olyan hiedelem, amely valamilyen szabályszerűséget, összefüggést tételez, amely nem illeszthető be tapasztalataink rendszerébe, azonban érzelmi kötésű, szubjektív valóságértéke nagy. A babonás hiedelmek fennmaradását főleg az biztosítja, hogy sokan osztják őket, nagyobb embercsoportok vélekedését tükrözik.³⁵ *„Itten már akkora a fertőzés veszély, még jó hogy odafent hideg van megfagynak a vírusok. A patkányok azok nem. Azoknak semmi se árt. Felfognak minket zabálni. Nyáron meg a sok fa, már amennyi itt van még, azok védenek meg a vírusoktól. A lombok, azok szívják fel”*.³⁶ *„A Tajvan lány a babáját, az én féltestvérkémet, mer apám lyánya, a Tinka kezébe nyomja, de mér a Tinkájéba, nem lehet aztat a keresztelő előtt, nem jóra megy az, mert a Tinkának nem lehet gyereke, egy vót, meghalt, elvette az isten, csak ne lehet több, Tinka ringatja a kicsit, apám nem lép közbe”*³⁷ *„Tajvan lányának és apámnak a közös gyereke éppen hat hónapos, amikor megkapja a gennyes agyhártyagyulladás és hetek alatt meghal”*³⁸.

A halottak tisztelete olyan hagyomány, melyet elsősorban a félelem motivál. A halállal kapcsolatos szokások misztikus világgép meghatározza a halálhoz való viszonyukat. Félnek a halott szellemétől — ami visszajárhat, megronthat —, ezért sajátos világgépükből eredően is körültekintőek a halottal szemben.³⁹ Ez a hit a testtől is függetlenül létező szellem hite, mely a halál után is tovább él. Ezért vált szokássá a halottak hosszú megsiratása, temetésekor étellel-ítallal való ellátása, s bizonyos esetekben a halál okozójával szembeni vérbosszú.⁴⁰ *„egy ilyen röpülő szálfá elvágja a testvérkémet, a kezét viszi le, aztán be a kórházba és vége van. [...] Apám akkor szaladgál, hogy kinyírja gázpisztollyal a gyerek gyilkosát [...] Kint van a virrasztó, nagy tüzet raknak a hóban”*⁴¹. A halottak tulajdonképpen szellemmé válnak. Aki életében nagyon jó volt, az visszajövelekor is jót cselekszik, jó tanácsot ad. Aki viszont egész életében gonosz volt, a túlvilágon is rosszat cselekszik, mások éppen csak megmutatják magukat, pl. kialszik a lámpa, becsukódik, kinyílik az ajtó, ok nélkül ugatnak a kutyák vagy félelmet, lidércnyomást okoznak, ráülnek az ember mellére stb.⁴² *„félek, vallja be nekem, félni kezdek én is, a haláltól félek, szégyellem, mer ez eddig nem így vót, ha küldi a Jóisten el kell fogadni, el kell fogadni, túrni a rosszat, de mióta meghal a néném, a Lolo, azóta nem tudok aludni, forgolódok, ne alszom el, meg ne halljak.”*⁴³ *„Sári mamához [...] jönnek sorba a halottak és tisztára, mintha élnének, elüldögélnek, beszélgetnek, tesznek, vesznek, hogy Sári mama megrémül, érte jönnek—e”*⁴⁴.

A cigányok mindig istenfélők voltak. Hisznek, bíznak Istenben, őt kérik segítségül gondjaikban, bajaikban. A cigányok vallása általában katolikus. Az Istent, mint személyt képzelik el, akiben összpontosul Jézus és a Szentlélek is. A magyarországi cigányoknál nagy a Mária-kultusz.⁴⁵ *„Sári mama megengedi, hogy megcsókoljuk a keresztet és imádkozni tanít*

minket, a szegénység nem szégyen. Talán a jóisten megsegít, itt már csak ő segíthet, kulcsold össze a kezed és mond szépen kislányom.⁴⁶ „Én már olyan beteg vagyok, majd meg hótam [...] bevisznek engem a kórházba, én meg azt mondom az orvosnak, hagyjon má engem meghalni, mert én meg akarok halni [...] megjelenik nekem a Máriácska [...] azt így ahogy jön, emeli két karját maga előtt összezárva Sári mama, ahogy magyarázza, mutatja, eljátsza nekem, mintha vizet akarna önteni, arca fölött a tenyere [...], mintha szemfedőt libbentene magára, azt így ahogy jön, így rám akar lehelni a Máriácska. [...] és mondom, ha akkor elvisz engemet, akkor én nagyon boldog lettem volna [...] olyan nagyon gyönyörű helyre jutottam volna. [...] Máriácska, őt küldte az Isten, hogy énrólam vigye el és semmi bajom nem lett, másnap már jövök haza, kutya bajom.⁴⁷”

A cigányok sajátos életmódjuk szerint egyik napról a másikra élnek, és azért nem alakul ki a magántulajdonhoz való erős kötődésük, mert a történelmi múltban olyan helyzetbe kerültek, hogy értékfelhalozásra nemigen volt lehetőségük; vándorló életformájuk nem tette lehetővé a földvásárlást. A tulajdonhoz való viszony nem azon a helyen van a közösség életében, mint ahogy ez más közösségekben van, viszont van egy bizonyos dolog, ami ezt a szerepet eljátszsa, ez pedig a „jóérzés”. A cigányok számára ez a testvériség - érzés adja az otthonosság érzetét, a biztonságot. „Igaz, most sötét van és füst, de az ajtó nyitva, mert itt majdnem mindenki rokon, testvérek⁴⁸” Az átlag roma máról holnapra él, ha úgy tetszik, napi stratégia szerint. Noha a felvett segély, fizetés kevés, se a gyermektől, se önmagától, de még a rokontól sem sajnálja a friss gyümölcsöt, kenyeret, a felnőtől pedig az italt sem, ha arra vágyik.

A legtöbb cigány család ott és olyan módon él, ahol számukra a társadalom vagy saját szűk lehetőségei teret mutattak. Ebből az is következik, hogy alapvetően a rendelkezésre álló tér szabja meg az élet kereteit. A szegények vizes, fűtetlen, zsúfolt és rossz minőségű lakásokban laknak. Bútoraik alig vannak, azok jobbára fekhelyekre korlátozódnak. Értelemszerűen nem alakulnak ki a lakásban különböző funkciójú helyiségek, egy olyan számottevő tér van, ahol az élet zajlik. Együtt, egy szobában, sőt egy ágyban is alszanak szülők, gyerekek, testvérek. Ott főznek, ahol alszanak. Olyan bútorok vannak, amihez a család éppen hozzájutott.⁴⁹ A gyermek igen fontos az életükben, így az anya nagy tekintély birtokosa az „uralkodó férfiak” szemében is. A cigányok társadalma matriarchátus volt, anyajogú ösközösségi viszonyokra emlékeztető, szabad, kötetlen életmód, vérségi kapcsolatokon nyugvó nemzeti társadalmi berendezkedés. Ennek velejárója volt a szabad életmód, életfelfogás. A gyerek nevelése sajátos, nem jellemző a következetes nevelés. „*minél több gyerek születik, annál inkább van értelme az életnek, a gyerek az szent, az kapjon meg*

*mindent, ami kell, mink szabadságra neveljük a gyerekeinek, hogy ne függjenek senkitől, és kérünk, nem büntetünk.*⁵⁰”

„Mer ha az ő életmódja olyan, akkor a továbbiakban nincs módunkban segíteni”—

Interetnikus viszony a többségi és a kisebbségi társadalom között

A regény egyik legfontosabb vonulata, ahogyan a romák és nem romák értetlenségét ábrázolja. Egyikük sem érti, miről is beszél a másik, mindkét életnek megvannak a maga törvényei, melyek a másik számára érthetetlenek. A világ bináris oppozíció köré szerveződik, a „mi” és az „ők” formula, identitás-meghatározók köré. A telepen élő cigányságot a „városiak” olyan vádakkal ítélik meg, melyek a kilátástalan jövő és az alacsony iskolai végzettség, a munkanélküliség és a csödközeli anyagi helyzet applikál. Az ottlakók nem azért adják el az összes mozdítható dolgot (ablakkeretet, palát, vezetőket stb.) mert csak a rombolás élteti őket, hanem a társadalmi kirekesztettség miatt munka és komolyabb anyagi támogatás nélkül nincs lehetőségük fenntartani az amúgy is népes családjukat. A cigányság helyzetét a többségi társadalom előítéletessége, kirekesztő magatartása idézte elő, mely már a roma gyermeket megszületésétől végigkíséri életben. Ugyanakkor a környezetből, családból való mentális kiszakadást segítő szalakat a többségi társadalom vágja el, mégis megkövetelve az alkalmazkodás ebben az esetben szinte teljesíthetetlen fokát. Egy csoport, társadalom közös megegyezésén alapul mindaz az elfogadott, „normális” viselkedés, gondolkodás, társadalmi osztályba való tartozás, öltözködés (hajviselet, stb.) fogalma, amely az ennek megfelelő egyéneket egységgé kovácsolja, a deviáns egyéneket viszont kiszorítja, kijelöli a határvonalakat rész és egész közt. A „normalitáson” kívül eső személyeket a társadalom megkülönböztető jelzésekkel látja el, vagy épp megkülönböztetett bánásmódban részesíti, diszkriminálja, vagy elkülöníti és izolálja. *„A barakkoknak a városon kívül van a helyük! És nem szeretnénk, ha egyesek részéről jönne az észrevétel, hogy ez kitelepítés, meg gettósítás! Mert vagy élni akarnak, vagy nem!”*⁵¹ A cigányság nemcsak fizikai különállása — a város, falu határán lévő barakkokban élnek — hanem szellemi és morális elszigeteltsége is olyan pillanatnyilag feloldhatatlan helyzetet teremt a többségi és kisebbségi társadalom között, mely ebben a műben pontosan körvonalazódik az egyik csoport mondanivalójának a másik általi meg nem értettségében. *„Ha valaki betöri azt a házat és ha meghagyja benne a város és kiadja, hogy tegye rendbe, és lakja és ráutalja a lakást a nevére, hogy fizesse a lakbért, amit kell, mert olyan nincs, hogy valaki akármilyen szegény, hogy azt a párezret ne tudná fizetni. [...] És hiába mondják neki, hogy abból a kevésből, ha bekerülsz a gyárba, abból a*

*húszezereből nem lehet, [...] és semmiféle támogatás nincsen, mert úgy hozzák a törvényeket, hogy mink a támogatáshoz ne jussunk, [...] Akik meg vannak bízva, az mind a szegényeket zsarolja. Amit kapnak pénzt a várostól [...] azt zsebre teszik, nem nekünk osztják szét, zsebre teszik és elköltik [...] Úgyhogy nem foglalkoznak velem, ki hogy él, meg miből.*⁵²

Sajnos a konkrét, statisztikai adatok mögött senki sem látja azt a lényegi mechanizmust, amelyet ez a könyv remekül éreztet az olvasóval. A társadalmi kapcsolatrendszerektől függően konkrét folyamatai és jelentései vannak egy-egy etnikumhoz való tartozásnak, amit nem kizárólagosan az önként vállalt határoz meg. A kijelölt értékek és normák a valódi csoporthovatartozás vállalását jelenthetik. A cigányság etnikus öntudatát és szimbolizációját kizárólag a „többségi társadalomhoz” való viszonyai rendszerén keresztül értelmezhetjük, amelyben folyamatos (elfogadó, elutasító) kapcsolatban áll a többség és a kisebbség, s ez az asszimilációs folyamatban az alkalmazkodó csoport identitásproblémájához vezet. *„Hogy is mondjam, ha szegényember vagy és még a bőröd is másképp barnul a napon, feketedsz mondjuk és nagyon utálni kezded ezt [...] De mért kezded utálni, amit különben észre sem vennél?”*⁵³ *„Mintha el is várnák, hogy tagadd meg a fajtádat. Ha megtagadod, leköpnek, ha nem, akkor is.”*⁵⁴ *Mer menj be a városba, [...] bárakárhova mész, hogy megkülönböztetnek, azért mer barakki vagy. Akármennyire föl lehetsz te öltözve érzed azt a kisugárzást, hogy elnyomnak [...] Már ott érzi az ember, hogy na, ez barakki, menj utána, mert az lopni fog.*⁵⁵

Sára – pontosabban a szerzőnő ebben a páratlan irodalmi műben – próbát tesz arra, hogy a többségi társadalom előítéleteit tompítsa, próbálja megvédeni közösségének értékeit, megértetni a kirekesztő környezettel hátrányos helyzetük valós lényét, s magyarázatot adni viselkedésük bizonyos aspektusaira. *„Barakki ellen a városi, városi ellen a barakki. Nem értjük egymást és nem is akarjuk érteni, viszont a városnak ereje, hatalma van és annál nagyobb erő, minél inkább elfogadjuk mi is a nekünk osztott szerepet. [...] Ránk akarják kényszeríteni a gondolkodásukat, de mi másképp gondolkodunk, mások a szokásaink, a város kezében vannak a hivatalok, a pénz, ezeken keresztül kimutatják, hogy csak akkor vagy ember, ha úgy teszel, úgy gondolkodsz, azt tartod helyesnek, amit ők. [...] Sokan nem ismerik fel, hogy mennyi szeretet van bennünk, hogy mennyire érzékenyek vagyunk a szeretetre, a művészetre, zenére, csak nem hagyják, hogy megismerjenek minket, csak a harcos oldalunkat mutatják a tévébe is. [...] Szegények vagyunk, de a szeretet nagy bennünk”*⁵⁶ Ha valaki a benső hangját követve (akár világi érdekeivel szemben is) erényes dolgokat cselekszik, az attól még nem lesz sem szent, sem hős, csak emberi. Ha valaki a világ szavára hallgatva (elkiismerete ellenében akár) méltatlan dolgokat tesz, az attól még nem lesz sem bűnös, sem

gyáva, csak emberi. Az emberi választás két lehetősége ez csupán. Nem mindegy, hogy tárgya vagy alanya vagyunk-e a történésnek. Tárgya, tehetetlen eszköze vagyunk, ha velünk esnek meg a dolgok. Alanya, ha bennünk megy végbe a történés; ha mi magunk, az énen belüli önmagunk vagyunk a változás. E létre vonatkozó mondatban én vagyok az alany, s belső átalakulásom az állítmány. A másikban, a létezés mondatában a változás, ez a megállíthatatlan, kaotikus forgatag az alany, s én vagyok az állítmány: aki a változásnak teret és tartalmat ad, miközben maga semmit sem változik. A bennünket alanyként uraló változást sorsnak neveztük el. A velem történtek kibeszélése tehát sorsom kitergetése. Annak az elmondása, aminek tehetetlen elszenvedője voltam: legyen az örömteli vagy elszomorító esemény.⁵⁷

Annak érdekében, hogy felismerjük azt a struktúrát, amely egy irodalmi mű esetében meghatározza a kommunikációs eseményt, a felismerés aktusába be kell építenünk a szándék feltételezését. Azt kell feltételeznünk, hogy az általunk felismert struktúrát bizonyos értelemben a kommunikálás céljára hozták létre. Az eseményt tehát mind emberi entitások, mind természetes erők hozzák létre, a jelszerűséget azonban egy olyan megfigyelő – az író, azaz Bódis Kriszta – rendeli hozzá, aki saját kulturális kontextusán belül meg tudja állapítani a különbséget saját és egy másik kultúra eseményei között. Ennek a különbségnek az ismerete és értékelése problémával jár, hiszen saját kultúrájának tagjaival szeretné gyermekkoruk óta felhalmozott előítéleteiket levetkőztetni, ahhoz, hogy a művet idegenkedés nélkül olvassák, s megértsék az együttélés más aspektusból való megközelítésének nehézségeit. A kirekesztettséget. A „cigány – magyar” kapcsolatok egyetlen alternatívája Magyarországon az együttélés. De ennek az interetnikus kapcsolatnak a jelenlegi formája belátható távlatokon belül egyelőre nem megváltoztatható. A sokféle sérelem, a múltbeli — és a jelenkori — jogtiprás lajstromba szedése, a historizáló „igazságkeresés” és a másik iránti empátia hiánya konzerválja a meglévő bajokat. Az együttélés azonban nem jelent egyformaságot. Sőt az a célszerű, ha már a kezdet kezdetén tisztázzuk, hogy a jogi egyenlőség nem tünteti el a meglévő társadalmi különbségeket, az eltéréseket az életvitelben, a családok összetartozásának külső és belső jelenségeiben, a gyermeknevelési szokásokban és az emberi élet számos más területén. Társadalmunk, csoportunk, közösségünk tagjaként a csoportszocializáció során számtalan olyan nyelvi formulát és azokhoz tartozó attitűdöt, az előítéletes gondolkodást kulturálisan örökölünk, melynek leküzdése a kapott kulturális mintákkal való szembefordulást követeli meg tőlünk. Azonban az egyéni előítéletességnél sokkalta szembetűnőbb az a többségi társadalom által birtokolt attitűd, melyben a kulturális vagy etnikai kisebbségről kialakult sokszor negatív vélemény az idegenség, másság

elfogadását olyannyira megnehezíti. Ezért úgy gondolom, hogy a *Kemény vaj* című mű elindított egy olyan folyamatot, melyre nagy szükség volt Magyarországon, hiszen saját multikulturális társadalmunk megértésének alapját kívánja megteremteni, melyben testvér a testvér mellett, a kisebbségi és többségi társadalom tagjai egymás mellett békében képesek feljebb lépni a tolerancia sokszor rozoga létráján...

¹ BICZÓ Gábor - KISS Noémi: Szerkesztői előszó In: *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2003, 9.

² HÁRS Endre: Antropológia és irodalom – Mi van közöttük? In: *Antropológia és irodalom* 14.

³ HÁRS Endre: Antropológia és irodalom – Mi van közöttük? In: *Antropológia és irodalom* 14.

⁴ „Bódis Kriszta regényét a történet szerint olyan lány írja, aki nem néma ugyan, mégsem igazán képes beszélni, talán ezért is ír torokszorítóan, bölcsen és kicsit helyesírási hibában. Nem mindennapian érzékeny, kegyetlenül pontos tanúja ő a maga életének, tetteinek – s mint kortársunk, saját Kicsilány korától fogva úgy rája sorait, hogy mindennapos varázslás és túlélőfóhász az, amit gyakorol – tolla nyomán sokszor még fájdalmas mondatai virágnak ki. Mesél a barakktelepekről, az intézetiekről, a mindenkori parancsolókról, azokról, akik őt otthonról elcsalják, a testét meggyalázzák, lelkét fosztogatják, majd utcára küldik, hogy árulja magát, és börtönbe juttatják. Mesél azokról, akik osztoznak vele a temérdek kiszolgáltatottságban és akik társai a kevéske örömben. Am legelőször gyermekkori családjáról mesél – mint ahogy utoljára is ide menekülnek a gondolatai, s innen menekülhetnek ki legkevésbé. Miközben senki se szólítja a nevén – még ő maga is elrejtí írás közben, hogy hívják – csak az az egy biztos, hogy ő volt Sári mama legszeretettebb unokája.”

⁵ MOLNÁR Gábor Tamás: Antropológia és fikcióelmélet In: *Antropológia és irodalom* 51.

⁶ GRÁFIK Imre: Etnográfiai szöveg narratív változatai In: *Antropológia és irodalom* 80.

⁷ WILHELM Gábor: Egzotikus szövegek értelmezhetősége In: *Antropológia és irodalom* 53.

⁸ MOLNÁR Gábor Tamás: Antropológia és fikcióelmélet In: *Antropológia és irodalom* 47.

⁹ GRÁFIK Imre: Etnográfiai szöveg narratív változatai In: *Antropológia és irodalom* 76.

¹⁰ GRÁFIK Imre: Etnográfiai szöveg narratív változatai In: *Antropológia és irodalom* 74.

¹¹ BÓDIS Kriszta: *Kemény vaj*. Magvető, [Bp.], 2003. (a továbbiakban i.m.)

¹² WILHELM Gábor: Egzotikus szövegek értelmezhetősége In: *Antropológia és irodalom* 58.

¹³ WILHELM Gábor: Egzotikus szövegek értelmezhetősége In: *Antropológia és irodalom* 67.

¹⁴ i.m. 105.

¹⁵ i.m. 145.

¹⁶ DOWNS és STEA 1977:6 nyomán

¹⁷ i.m. 7.

¹⁸ i.m. 12.

¹⁹ i.m. 78.

²⁰ i.m. 323.

²¹ i.m. 179.

²² i.m. 192.

²³ i.m. 235.

²⁴ i.m. 303-304.

²⁵ i.m. 266.

²⁶ i.m. 15.

²⁷ i.m. 367.

²⁸ ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 25-26.

²⁹ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 9.

³⁰ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 10.

³¹ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 16-17.

³² ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 18.

³³ ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 19.

³⁴ i.m. 23.

³⁵ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 12.

³⁶ i.m. 18-19.

³⁷ i.m. 29.

³⁸ i.m. 87.

³⁹ ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 8.

⁴⁰ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 18.

⁴¹ i.m. 10-11.

⁴² ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 106.

⁴³ i.m. 183.

⁴⁴ i.m. 185.

⁴⁵ ROSTÁS-Farkas György – KARSAI Ervin: *A cigányok hiedelemvilága*. 107.

⁴⁶ i.m. 84, 93-93.

⁴⁷ i.m. 82-83.

⁴⁸ i.m. 10.

⁴⁹ SZUHAY Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Bp., 1999, 89

⁵⁰ i.m. 129.

⁵¹ i.m. 111-112.

⁵² i.m. 103.

⁵³ i.m. 37.

⁵⁴ i.m. 33.

⁵⁵ i.m. 151-152.

⁵⁶ i.m. 161-162.

⁵⁷ SÁFRANY Attila. *Az ember*. In: Forrás, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat, Kecskemét 2003. április

Nagy Károly Zsolt

„Jer, temessük el a testet...”

A temetés bemutatása és ezek tanulsága J. A. Comenius: *Orbis pictus* c.
művének különböző kiadásaiban

Dolgozatom címe a református gyülekezetekben napjainkban is használatos, 1948-ban szerkesztett *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára* című énekgyűjteményben a 415. számú ének kezdő sorából származik. A szöveget Michael Weisse (kb 1488-1534) írta. Weisse volt a szerkesztője, s jelentős részben szerzője is annak az énekeskönyvnek, amely 1531-ben a német ajkú cseh-morva testvérek gyülekezeti számára készült. Az ének a magyar nyelvű énekeskönyvekben 1566-óta folyamatosan megtalálható.¹ Dolgozatomat két ok miatt kezdem ezzel az énekkel. Egyfelől az ének egy kicsit közelebb is visz bennünket Comeniushoz és korához. Comenius ugyanis a Cseh-morva testvérek közösségének püspöke volt, tehát minden valószínűség szerint ismerte ezt az éneket. Tanítványai, akiknek az *Orbis pictus* készült, énekeskönyveikből szintén ismerhették, s temetéseken hallhatták, énekelhették. Másfelől pedig mondanivalója, teológiai tartalma és sorsa, összefüggése szinte paradigmája lehetne a dolgozatomban felvázolt kérdésnek, annak, hogy miként változott a temetés – és azon keresztül a halál – megjelenítése az *Orbis pictus* különböző kiadásaiban 1669 és 1910 között, s mindez hogyan tükrözi a társadalom hasonló tárgyú gondolkodását.

Az ének kázusa felől nem nagyon lehet kétségünk; minden bizonnyal temetési ének. Azonban a reformáció kora énekeihez hasonlóan nem csupán arról a kázusról – jelen esetben a halálról és a temetésről – szól, ami megszólalását relevánssá teszi, hanem az alkalmat – a reformáció elveihez hűen – a teljes Írás, és a protestáns hit kontextusába helyezi:

„Jer, temessük el a testet,
Melyről kétségünk nem lehet,
Hogy az ítéletnek napján
Fel fog támadni igazán.”

Kultúrák között

Nem csupán, sőt szinte főképp nem a halálról, kiváltképp nem az egyén haláláról szól, hanem a halált a bibliai tanítás – teremtés – bűneset – megváltás – feltámadás – utolsó ítélet üdvtörténeti folyamába helyezi:

„Porból való eredete,
Azért porrá kell lennie,
De majd feltámad a sírból,
Mihelyt az Úrnak szava szól.

Az ő lelke örökké él
A más világon Istennél,
Ki szent Fiának általa
Őt a bűntől megváltotta.”

Azonban nem csak tanít, hanem vigasztal is: jelen van, megszólítja a gyászolót a sír mellett és az örök élet reménységét mutatja fel, azzal gondol az elhunyra:

„Lelke csendességben nyugszik,
Teste a földben aluszik,
Honnan ítélet napjára
Feltámad nagy vigasságra.

Itt volt ő nagy félelemben,
De ott léssen csendességben,
Örökkévaló örömben
És hatalmas fényességben.”

És nem csak vigasztal, de int is, amivel továbblépni segít, visszavezet az élők körébe, az életbe:

„Jer, hagyjuk itt őt aludni,
Krisztus Jézusban nyugodni,
És mi szüntelen vigyázzunk,
Mert nekünk is meg kell halnunk.”

Majd együtt fohászkodik a megszorodottakkal, együtt kér erőt a megváltás, az üdvbizonyosság, az örök életre elválasztottság – „predestináció” – reménységében való kitartáshoz:

„Erre Krisztus adjon erőt,
Ki vérével minket kivett
A veszedelmes pokolból
És kínból, örök halálból.”

Végül pedig a temetésen szinte irracionális módon jelen levő, megszólaló doxológiában mintegy jóbi lelkülettel² s szintén a reformáció tanításához híven – „soli Deo gloria” – az énekmondók együtt dicsőítik Istent:

„Ő mitőlünk dicsértessék,
Örökké magasztaltassék
Egyetemben az Atyával
És Szentlélek Úr Istennel.”

Summa summarum: az ének alapvetően az élők éneke az élőkhez az életről.

Annak ellenére, hogy az ének gondolatvilágával - mivel meglehetősen erősen van benne jelen a „köztes hely” alapvetően római katolikus gondolata - a modern protestáns teológia nem feltétlen ért egyet, az ének ma is, ugyanúgy, mint a korábbi századokban, általánosan használt, s fentebb röviden elemzett koncepciója mindenképp a protestáns teológia és „cura animarum” (modern kifejezéssel „lelkigondozás, vagy pásztori pszichológia”) fő irányába tartozik. Sorsa pedig példaértékű. A 18. században és azóta is használata egyértelműen a temetésekre korlátozódik, annyira, hogy helyileg is sok esetben a temetési énekgyűjteményekbe kerül. Státusa, szerepe, értelmezése megváltozik; halottas ének lesz, általában a sír behantolása közben éneklük – s nem is minden versét, attól függően, hogy milyen gyorsan haladnak a sírásók.

Dolgozatomban annak a folyamatnak néhány vonatkozását szeretném bemutatni, mely a halál élménytávollivá válásához vezetett, abból az aspektusból, mely Comenius *Orbis pictusa* különböző kiadásainak elemzése során tárul fel előttünk.³

Az *Orbis sensualium pictus, azaz a látható világ* – Johannes Amos Comenius e címmel először kétnyelvű (latin-német) változatban, 1658-ban, Nürnbergben megjelent könyve - tulajdonképpen az első, rendszeres iskolai oktatás céljára szánt, nagy

példányszámban nyomtatott, „közhasználatban” elterjedt illusztrált tankönyv volt. Első és – a könyvészeti és tudományos célú kiadásokat leszámítva – utolsó, feltehetőleg még oktatási célokat is szolgáló 1910-es megjelenése közt eltelt 252 esztendőben 22 nyelvre fordították le, és 246 különböző kiadásban látott napvilágot.⁴ (Ebből 1670-ig, Comenius haláláig 19, 1896-ig 200 jelent meg.) Fogadtatása rögtön nagyon pozitív volt. Már 1660-ban, Angliában Charles Hool ajánlja, hogy minden kisiskolásnak legyen egy saját „Kis Szótára” – ha az *Orbis* túl drága volna – melyből naponta olvasson el egy fejezetet, s melyet mindig vigyen magával.⁵ Nemzedékek sora nevelkedett tehát ezen a könyvön, s tanulta meg belőle a latin és a saját anyanyelve alapjait.

Miért fontos az *Orbis*? Miért érdemes antropológiai szemmel, s miért interdiszciplináris attitűddel kutatni? Erre a könyv célkitűzésének és szerkezetének vizsgálata adhat választ. Sok tekintetben szokták mondani az *Orbis*ről, hogy első volt, azonban a könyv gyakorlatilag beilleszthető a kor dictionariolumai, és nomenclaturái közé, sőt, manapság már arról is megoszlik a kutatók véleménye, hogy az *Orbis* volt-e az első illusztrált gyermekkönyv. A könyv újdonságát és fontosságát szerkezete, átfogó és koncepciózus tartalma adja. Comenius ezt az *Orbis* címében a következőképp foglalja össze:

„A Látható Világ kétféle nyelven, azaz minden derekassabb ez világon lévő dolgoknak és ez életben való cselekedeteknek le ábrázolása, és megnevezése.”

Gyakorlatilag hasonló az, amit az előljáró beszédben is ír:

„Kicsiny könyvecske ez, a' mint láttyátok: mindazonáltal, az egész Világnak és az egész nyelvnek rövid Summába foglalása [...] A képek minden látható dolgoknak (mellyekre az láthatatlanok-is néminémüképpen vitetnek) az egész Világban, le-ábrázolási [...] olly tellyessen, hogy semmi szükséges és derekas dolog abbúl ki nem hagyattott.”⁶

Comenius alapelve, a „pansophikus” oktatás vezérmotívuma az volt, hogy mindenkit mindenre meg kell tanítani. A könyv tehát – Comenius koncentrikus körökként felépülő tantervének értelmében csak alapjaiban bár, de – tartalmaz mindent, amit a világról – a 17. század közepén – egy alapvető műveltség keretein belül tudni kell. Comenius a dolgokon és cselekedeteken túl viszonyokat, viszonyulási formákat és mintákat, attitűdöket is bemutat a könyvben, így a 17. századi kultúrának nem csupán tárgyi, de mentális összetevőit is reprezentálja. A könyv átütő sikere társadalmi elfogadottságát jelzi, tehát feltételezhető, hogy hűen tükrözi az akkori *sensus communis* mentális viszonyait. Egy világképet ad tehát elő. A világképek kutatása pedig – összetettségüknél, az élet teljességét átfogó voltuknál fogva – csupán a legkritikább esetben oldható meg adekvát módon egyetlen tudományos diszciplína szempontrendszerének figyelembe vételével.

Az *Orbis* 246 kiadása során legalább négyszer változott meg mind szerkezetét, mind képanyagát, s szövegét tekintve, míg végül használati tárgyból „nézni való tárgy” (Maquet), múzeumi műtárgy; tankönyvből színező, majd meséskönyv lett. Kutatásom, melyből e dolgozat is született, alapvető hipotézise az volt, hogy ezek a változások nem véletlenszerűek, hanem tükrözik a világ, és a világkép változásait is az adott időszakban.

A bevezetést lezárandó kutatásomat egy metaforával szeretném meghatározni, illetve megvilágítani. Clifford Geertz kultúradefiníciójának háló-hasonlatára szeretnék utalni. Geertz írja: „...az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak...”⁷ Amit a következőkben – roppant töredékesen – megpróbálok bemutatni, az valami olyan, mint egy csomó egy ilyen hálóban. Ebben a csomópontban különböző tradíciók találkoznak, és szintézist alkotva új minőséget hoznak létre. Dolgozatom következő részében az *Orbis* első fejezetét próbálom körüljárni, bemutatni, mint egy csomópontot a hozzá tartozó tradíciók közül néhányal. Rengeteg ilyen csomópont van, az *Orbis* eredeti kiadásában legalább 150, melyek által kirajzolódik a 17. század – és a különböző kiadások összevetése nyomán a későbbi századok – Európájának *kulturális hálója*, illetve annak comeniusi *olvasata*. A háló „szövedékét” és a „benne vergődés” módját elemezve pedig számos információt nyerhetünk nem csupán konkrétan azokról a háttérmozgásokról és -motívumokról, melyek a kora-újkorai európai kultúrát befolyásolták, hanem a „hálószövődés” olyan törvényszerűségeiről és lehetőségeiről is, melyek – a 17. századra néhány vonásban emlékeztető – saját korunk számára is értékesek lehetnek.

Comenius könyvében a kultúra mint szöveg – és kép – jelenik meg, válik megtapasztalhatóvá. Éppen ezért a mindenkori *Orbis*-ban megjelenő kultúra interpretációja, mint a köztem és az *Orbis* által reprezentált másik közti idegenség leküzdésére irányuló törekvés, egybeesik az *Orbis* szövegének és képeinek interpretációjával.

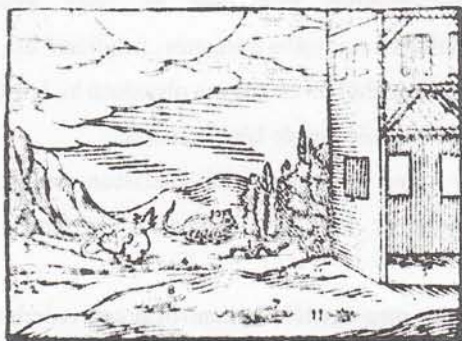
A könyvben szereplő képek a szöveggel minden tekintetben egyenrangúak és vele szorosan össze is függenek, úgy, hogy a szöveg nélkül legtöbbször nehezen értelmezhetőek. Mint képek nem csupán illusztrálnak. Nem csak mintegy vizuális leltárát nyújtják mindannak, ami a szövegben említésre kerül, hanem ezen fölül nemegyszer szinte szimbólumrendszerbe sűrítik a szöveg tartalmát, s így azon túl is mutatnak. Egynémely képek ilyen minőségükben a kor emblematikus ábrázolásaihoz, az allegorikus festészetéhez állnak közel, míg az egész könyv – talán Comenius egész szemléltetés-ideája – az „ars memoriae” gondolatrendszerével mutat rokonságot. Így tehát nem meglepő, hogy Comenius a képeket is maga tervezte, s nagy figyelmet fordított a képek megfelelő elkészítésére. A szemléltetés ideájából következően

fontos volt számára, hogy a metszetek a lehető legjobb minőségben s intencióihoz – a szöveghez – maximális hűséggel készüljenek.

A különböző kiadásokban szereplő képek alapvetően két formára vezethetők vissza. Az első az 1658-as latin-német nyelvű kiadás kép- és szöveghagyományait viszi tovább. Részben a 19. századi kiadások is merítettek belőle. A másik vonal a 18. században, valószínűleg szintén Nürnbergben megújított képanyagot – és szöveget – követi. Ez utóbbi kiadások – az 1769-es és az 1777-es – alkalmával jelentős változtatásokat hajtottak végre az anyagon. Az 1769-es kiadásban a fejezetek száma kb. az eredeti kétszeresére bővült, s a könyv tulajdonképpen két kötetes (külön mutatóval) egybe kötve. A második kötet teljes egészében a „modern élet” kellékeit, díszleteit és szorgalmatosságait mutatja be, természetesen új képekkel. De az első rész képanyaga még e kiadásban is erősen kötődik a korábbi kiadásokhoz. Jóllehet a 18. század végén, de leginkább a 19. században megjelent néhány teljesen megújított képanyaggal készített kiadás, ám a képek struktúrája, az ábrázolás narratív szerkezete – az a képírási módszer, ahogy a kép a szöveget követi – ezekben is követi a fent említett két mintát.

A képanyag és a szöveg „modernizálásának” általános tendenciáit igen jól tükrözi a *Csúszó - mászó állatok*ról szóló fejezet alábbi két megfogalmazása. Az első kép az első hagyomány utolsó megjelenése, 1708-ból. A szöveg szerint „...Lábok vagyon a gyíknak (7), a tüzes lángban élő Salamandrának (8). A Sárkány (9) szárnyas kígyó, megöl lehelletivel; a Basiliscus (10) szemével; a Scorpio (Scarapna) (11) mérges farkával.”

1. kép: *Csúszó-mászó állatok*, 1708.

A második kép az 1817-es bécsi kiadásból származik s az 1769-es nürnbergi kiadás képi megfogalmazását viszi tovább. Szövege, mely azonos az 1798-as kiadáséval, gyakorlatilag változatlan: „...A sárkány (9) a mely szárnyas kígyó, megöl lehelletivel; a skorpió (11)

mérges farkával; de tsupa nézésével még a basiliskus sem öl meg; noha a régiek úgy tartották.”

2. kép: Csúszó-mászó állatok, 1817.

A képanyag és a szöveg modernizációja két oldalról közelíthető meg. Egyfelől a direkt modernizáció, azaz a közölt ismeretek és az azokat közvetítő csatornák – szöveg és kép – korszerűsítése. Ez az 1769-es kiadásban is inkább csupán az új, második részre jellemző, míg a többi kiadásban alig-alig található meg, s döntő mértékben itt is ott is a szöveges információra korlátozódik. A modernizáció másik iránya indirekt, ezen a korszak kényomát értem, amit pedig döntően a képanyag néhány emblemikus darabjának változásában, de mindenképp fölött a könyv szerkesztésében érhetünk tetten.

Kérdésünk a következőkben most már az, hogy miképp illeszkedik be a hagyományozás fentebb említett vonulatába a temetés „megírása” és „leábrázolása”, valamint, a két hagyomány közötti eltérésekből mi és hogyan olvasható ki. Vizsgálatunk tárgyát most az 1669-es és az 1806-os kiadások szövegei és képei képezik.

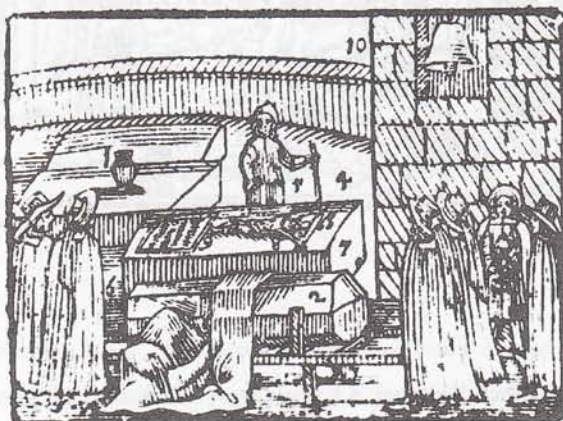
A szövegből, mely szinte változatlan a két kiadásban, nem sokat veszünk észre. Az egyetlen különbség az, hogy az 1806-os kiadásban a szöveget a második bekezdéssel kiegészítik.

„A' holtakat régenten meg-égették, és hamvokat egy vederben (korsó formájú föld edényben) 1. eltették. Mi a' mi halottainkat koporsóban 2. zárjuk: koporsó-rúdra (Szent-Mihály'- lovára) 3. tésszük; és ki-vitetjük temetési pompával a' temetőbe, 4. a' hol a' sír-ásóktól 5. sírba tétetnek, és eltemettetnek.

De igen veszedelmes dolog a' halottat minden várakozás nélkül eltemetni: mert gyakran életben van még az, a' kit meg-hóltnak tartanak.

Mikor a' halottat viszik, régi szokás szerint, énekek énekeltetnek, és a' harangok 10. húzattatnak; a' mely szokás mindazáltal minden helyeken nincsen. A sír 6. koporsó-kövel 7. fedetik-bé, és emlékezet oszlopival 8. 's koporsó-kövi-írással 9. meg-ékesíttetik."

A képek azonban annál érdekesebbek. Ez a kép, mely szakasztott mása az 1669-es kiadásbelinek, az 1708-as kiadásból származik.

3. kép

A fejezet a könyvben közvetlenül „Az orvosi tudomány” után - talán Comenius sem volt túl jó véleménnyel az orvosokról... - s a „Komédiás (néznyi való) játék előtt található, s így a „társas szorgalmatosságok”, azaz a közösségi események sorába illeszkedik, mint természetes része az életnek

A kép középpontjában a halott koporsója és sírköve látható, rajta egy méretes feszülettel. A szertartáson résztvevőket két kivétellel hátulról vagy oldalról látjuk, úgy, hogy mi is, mint a hajdani nebulók, részesei vagyunk a közösségnek. A megfogalmazás az élők pozícióját tükrözi. A középpontban a halottról s a halálról való gondolkodás kulcsfogalmi állnak; a halott jelenvaló, közülünk egy, ő van a középpontban. A halál személyes. Jelen van, másfelől a halálon túli élet reménysége: halottat, mint koporsóját, sírját sírköve, befedezi a keresztre feszített Megváltó és tette. Az élet pedig megy tovább, jönnek az új fejezetek, „szemfén-vesztés”, „lapta-játék”, a „tengeren való harc”-on által egészen az „utolsó ítélet”-ig.

A temetés a későbbi hagyományban már más képet mutat, jóllehet szövege alapján véve, egy praktikus figyelmeztetéstől eltekintve⁸, mint írtam is változatlan.

Az alábbi kép az 1806-os kiadásból való, de ez szerepel már az 1769-es kiadásban is.

4. kép

Első látásra feltűnik, hogy a külsőségek megváltoztak, sőt, kicsit előtérbe is kerültek. A ruhák megújultak, a háttérben látszanak a korban egyre fontosabbá váló szertartás díszletei, kellékei és a magánszertartást végző ember alakja. Hiszen e kor nem csupán a felvilágosodás következményit de a romantika s a romantikus teológia csíráit is magában hordja. A kép szerkezete is megváltozik. A szereplők szembe kerülnek velünk, s mi nem résztvevői, hanem nézői vagyunk a történéseknek, akik esetleg nem csupán pozíciójuknál de világ-nézetüknél fogva is szemben állnak a többiekkel. Ugyanakkor a halott is kikerül a kép középpontjából, a koporsó félretéve áll, nem fontos, hiszen aki benne van, már nem létezik. Róla sem tudható semmi és reménység sem fűződik sorsához. A sírkő, s rajta az elnagyolt feszület is jelentéktelen részlet csupán. Annál hangsúlyosabb a sírgödör, ami az előző képen gyakorlatilag nem is látható s a dolgozó sírásó. Tulajdonképpen ő áll a kép centrumában, az előtérben látható objektum – talán sírkő – oldaléle is drasztikusan felé vezeti a tekintetet. A sírásóhoz képest minden résztvevő jelentéktelen, kissé elnagyolt, statikus és scematikus. Kicsit közömbös is. Egyedül a sírásó van jelen lendülettel, dinamikusan – és persze az üres sír, ami itt egyáltalán nem a húsvéti reménység, az új kezdet szimbóluma. Itt mindennek vége. Az életnek – de a könyvnek is.

Míndez természetesen nem kivételes, egyedi eset az *Orbis pictus* metamorfózisa során. Comenius rendszerében - könyvében - a dolgoknak azonban kezdete és vége is Isten; itt is ő a kezdet és a vég, az alfa és az ómega. A könyv első fejezete a megszólítás, amit rögtön az Istenről tudható és tudni való dolgok megírása követ. Az utolsó fejezet a *Bérekasztés*, amit viszont az utolsó ítélet előz meg. A kettő között bemutatott világgép az isteni tettbe - teremtés és újjáteremtés közt feszülő üdvtörténetbe - integrálódik. A világnak itt telosza van, s a világ teológikus magyarázatot nyer, az isteni actio keretezi, az isteni - üdv - terv része.

Az *Orbis pictus* különböző kiadásai közt eltelt időben a világgép változásai e képek, illetve komplett fejezetek sorsában is nagyon jól tükröződnek. A felvilágosodás kora kiadványaiban, tehát az 1769-es és 1777-es kiadásokban még megvannak. Ezek a kiadványok latin, olasz, német és francia nyelvű szövegeket tartalmaznak, s példányait első sorban - ez a nyelveken túl a keresztyén vallást bemutató fejezetből nagy valószínűséggel következtethető - katolikus országokban, intézményekben használhatták, terjeszthették. Később, a 18. század végi és 19. századi kiadások azonban nagy változásokon mentek keresztül. Az 1798-as, 1806-os és 1817-es kiadás anyaga jelentősen megcsappant; csupán az alapvető természeti ismeretekre és foglalkozásokra koncentrálnak. Játékokról, művészetről nem szólnak, ahogy erényekről és vallásról sem. Első képük a *Mundus*, utolsó a *Sepultura*. Világ - és temetés. Az ember s élettére kikerült az isteni cselekvés hatásköréből, dimenzióiból. Igazából sem magyarázata, oka, sem telosza nincs.

A kérdésre, „Mi a felvilágosodás?” Kant ezt válaszolta: „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék... Sapere aude!”⁹

Bármennyire kevésbé követi is az *Orbis pictus* különböző kiadásaiiban direkt formában a tudományos világgép fejlődését, egész szerkezetének és képeinek változásaiban leginkább a felvilágosodásnak ez a gyümölcse érhető tetten. Az ember függetleníti magát, világot, gondolkodását mindennemű atyáskodó felsőségtől s végül magától az Atyától is. Ennek az elszakadásnak azonban ára volt, s ez nyomon követhető az *Orbis pictus* kiadásaiiban is. A fő tendenciákat az alábbiakban próbálom összefoglalni.

1., Elvész a pánszofia harmóniája. Comenius halála után jóllehet kiadják műveit, de harmóniára törekvő pánszofikus álmai nem valósulnak meg. Sőt. Enciklopédiák születnek ugyan, de a pánszofikus gondolkodás nem terjed el velük együtt. Az enciklopédikus tudás ugyanis nem egyenlő a pánszofikus tudással. A világ és a személyiség - tudjuk, közhely - meghasonlik, részekre töredezik, individualizálódik s követi sorsát tudománya is.

2., Éppen ezért a következő korok nem értik Comenius művét sem. Az *Orbis Pictus* még meglévő tudományos korszerűségét is elveszíti. Jóllehet az 1769-es kiadás alkalmával egy hihetetlen bővítésen megy keresztül, azonban ez már egy másik korban, másik világban - s egy másik kötetben megy végbe. Bár a két kötetet egy könyvvé kötik, de külön index tartozik mindkettőhöz. A mű elveszti integritását, egységességét. A világ képe marad ugyan, de nem a comeniusi cél szerint, nem koherens világgépet ad, inkább csak „*laystromát*” a dolgoknak.

3., Sok fejezetet száműznek a könyvből. Elvész az Isten, az utolsó ítélet, a teremtés, a lélek, törlődik „*az erköltsökrül tanító tudomány*” elvesznek a belső érzékenségek - s megmaradnak a külső érzékenységek. Elvész még a „Bérekasztás” is, a maga intelmeivel együtt. A kezdeti 151 fejezetből 1798-ban már csupán 83 van meg, s ez a későbbi kiadásokban még tovább csökken.

4., Ebben az átstrukturálódásban kiemelt szerepet kap a temetés fejezete. Eredeti helyéről finális pozícióba kerülve meghatározza az egész könyv kicsengését, s úgy tűnik, tükröz s előre is vetíti a halál élményközeliből élménytávolivá válásának folyamatát, s ezzel együtt átértékelődését is. Világ - és temetés. Az ember s élettere kikerült az isteni cselekvés hatásköréből, dimenzióiból. Igazából sem magyarázata, oka, sem telosza nincs.

5., Az *Orbis Pictus* egyetlen funkciót tölt végül már csak be: nyelvtanulási segédletként szolgál. Olvasókönyv és szótár. És elbűvöli, leköti a gyermekek figyelmét, akik nagy szeretettel bújják képeit. Olyan gyerekekről is szó van, mint Goethe, Herder, Leibniz vagy Herman Ottó.¹⁰

Mi pedig felnöve, s a könyvet lapozgatva sokszor csak kívánni tudjuk, s vágyunk arra, hogy egyszer még így, egységben láthassuk a Világot lefestve.

¹ CSOMASZ TÓTH, KÁLMÁN: *Dicsérjük az Urat. Tudnivalók énekeinkről*. Budapest, 1971, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 213. p.

² Gyermekai halálát Jób így kommentálta: „Az Úr adta, az Úr vette el; áldott legyen az Úr neve.”

³ Dolgozatomban az *Orbis pictus* következő kiadásait használtam:

1) Egy pár lapból álló töredék, melyet Comenius sárospataki tartózkodása alatt készített, s egy másik töredék 1653-ból, a „*Lucidarium*”-ból, melyet részletében Geréb György a következő pontban említett kiadványban publikált;

2) Az 1669-es nürnbergi kiadás Geréb György által gondozott 1959-es reprint kiadását;

3) Az 1675-ös brassói kiadás 1970-ben az Akadémiai Kiadó által megjelentetett hasonmás kiadását;

4) Az 1685-ös lőcsei kiadást;

5) Az 1708-as nürnbergi kiadást;

- 6) Az 1769-es nürnbergi kiadást;
- 7) Az 1777-es nürnbergi kiadást;
- 8) Az 1798-as pozsonyi kiadást,
- 9) Az 1806-os pozsonyi kiadást;
- 10) Az 1817-es bécsi kiadást, valamint
- 11) az 1910-es lipcsei kiadást.

Kétségtelen, hogy ez korántsem az összes kiadása a műnek, azonban úgy tűnik valamelyest átfogó kép nyerhető már ezekből is.

4 Adatok forrása: KAPS, GABI: *Der orbis sensualium pictus des J. A. Comenius*. [ONLINE]

<http://www.klassphil.uni-muenchen.de/~fachschaft/hausarbeiten/comenius.html> 2003.01.05.

5 A szövegben használt „*a Little Vocabulary*” kifejezés itt saját „*A Little Vocabulary English and Latin*” című, 1657-ben megjelent művére utal. Ld CRAM, DAVID: *Birds, Beasts and Fishes versus Bats, Mongrels and Hybrids: The Publication History of John Ray's Dictionariolum (1675)*. [ONLINE]

<http://w4.ed.uiuc.edu/faculty/westbury/Paradigm/cram.html>. 2002.11.08.

6 COMENIUS JOHANNES AMOS: *Orbis sensualium pictus bilingvis*. Coronae, 1675, 2. p.

⁷ GEERTZ, Clifford: Sűrű leírás. In BOHANAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 1997, Panem-McGraw-Hill, 715. p.

⁸ „*De igen veszedelmes dolog a halottat minden várakozás nélkül eltemetni, mert gyakran életben van még az, a kit megholtnak tartanak.*”

⁹ IMMANUEL KANT: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* In Steiger Kornél (szerk.) *Bevezetés a filozófiába*. Szöveggyűjtemény. Budapest, 1995, Holnap Kiadó Kft. 238. p.

¹⁰ GERÉB: i. m. 53k. p.

Simon Zoltán

**Objektív vizsgálat a nyáradkarácsonfalvi cigányság gazdasági
élethelyzetének függvényében, és az ebből adódó elhatárolódási aspektusok
a cigány - magyar együttélésben**

Bevezetés

Megjegyzések a karácsonfalvi cigányság gazdasági, térbeli potenciáljához

Nyáradkarácsonfalva (Crăciunești), Erdélyben Marosvásárhely vonzáskörzetében, az Alsó-Nyárad mentén fekszik. A település a térség egyik községe, mely a román közigazgatási rendszernek megfelelően több települést integrál közigazgatásilag: Folyfalva (Foi), Somosd (Cornești), Fintaháza (Cinta), Kisteremi (Tirimia-Mică), Káposztásszentmiklós (Nicolești), Csiba (Ciba), Hagymásbodon (Budiu - Mic). A régió gazdasági struktúrájára jellemző elsődlegesen a több évszázados hagyományon alapuló zöldségtermesztés (ezért is hívják az Alsó-Nyáradmentét Murokországnak), amely a magyar lakosság egzisztenciális bázisát jelenti mind a mai napig, főleg lendületet adott mindennek a rendszerváltást követő nagyarányú munkanélküliség, mely a közeli Marosvásárhely ipari centrumaiból, a mezőgazdaságra való visszatérést eredményezte.

Témánk fókuszában azonban a nyáradkarácsonfalvi cigányság áll, akik a székelyföldi magyar települések szerkezetéhez hasonlóan, a falu marginális pozíciójában, a cigánytelepen helyezkedtek el, illetve részben itt élnek a mai napig. A cigánytelepről utóbbi két évtizedben egyre erőteljesebben húzódnak be a faluba. Idősebb magyar emberek visszaemlékezése szerint az 1970-es évek közepén költözött be az első cigány család a falu belső terébe.

Jelenleg egyre intenzívebb ez a folyamat. Ennek oka, hogy az eladó házakat jóval drágábban vásárolják meg, mint a magyarok. Ez a tendencia mára már azt eredményezi, hogy a magyarok szinte irreálisnak tűnő anyagi haszon reményében, versenyszerűen kínálják házaikat, ugyanis a szomszédos településeken jóval olcsóbban tudnak vásárolni maguknak házat, és egyéb ingóságokat, esetleg újabb földterületet és az ehhez szükséges mezőgazdasági felszereléseket. Egyszóval új egzisztenciával kecsegtetik mindezen tényezők együttese a házat eladó nyáradkarácsonfalvi magyar személyeket, családokat. A rendszerváltás óta, 1990-től megfigyelhető egy gyors és általános meggazdagodás a Karácsonfalván élő cigányok körében.

Régen kétkezi munkából éltek: csatornakészítés, üst és különböző edények foltozása, kovácsmunka, állatbőr-kereskedés, kéregetés. A rendszerváltás – részben már az 1970-1980-as évek – olyan jogokat biztosított számukra, hogy manapság aranykereskedést folytatnak, iparúzést, régiségkereskedők, valamint sok más, jól jövedelmező üzlettel foglalkoznak. A cigány közösség egyfajta „honfoglalásként” értelmezi a – még mindig többségi – magyar lakosságon belüli térfoglalásukat, társadalmi normáival együtt, melynek egyetlen eszköze a pénz.

A község többi településén szintén integrált formában találunk cigány közösségeket, amelyek Kalapos Gábor nemzetségéhez tartoznak / tartozóknak érzik magukat. Az utóbbi önbesorolási forma, hovatartozási szándék, megnyilvánulás éppenséggel a karácsonfalvi cigányság vagyoni, életviteli különbözősége, mint „minta” hívja életre a környező cigányság körében azt a fajta instabilitást, amely esetlegesen megingatja az identitástudatukat. A karácsonfalvi cigányság önazonosság tudatát külső pozitív megítélés is erősíti, mely országos hatáskörű, és mint követendő példa tétéleződik fel az erdélyi cigányság számára.

A szomszédos települések cigánysága körében nevezetesebb, és ugyanakkor karácsonfalviakéhoz hasonló vagyonnal rendelkező családokat nem könyvelhetünk el, kivétel Hagymásbodon, azonban Marosvásárhely közvetlen közelsége ennek a közösségnek az erőforrásait a város hatáskörében tartja.

Kizárólag Erdélyről szólva elmondhatjuk, hogy az etnikai elkülönülés olyan helységekből is megmaradt, ahol a többségi lakossággal való érintkezés szorosabb volt. A települések szélén élő cigányok a tárgyalt időszakban mindvégig külön közösséget alkottak. A cigányok „elnemzetietlenítési” folyamata Erdélyben kisebb mértékű volt, mint Magyarországon.

A román szakirodalom és tudományos közvélemény lényegében három csoportba sorolja a cigányokat:

- a) akik külső jellegükben is igazi cigányok, és tudatosan ehhez az etnikumhoz tartoznak,
- b) akik a beolvadás határán állnak, és etnikai hovatartozásuk tekintetében ingadoznak,
- c) akik teljesen beolvadtak, de még felismerhetők.

A kilencvenes években a romániai cigányok szociális képe több szempontból is eltérő adatokat mutat az ország többi lakosához képest. A cigányok erős sajátságokkal rendelkező népeségi csoportot alkotnak. Ez a sajátság a múltból ered, de nagyban alakította a nyolcvanas években végbement szociális hanyatlás. A kommunista rendszer idején állandósult kitzasztottságuk, gazdasági-szociális helyzetük. Az utóbbi években pedig, a kapitalista gazdaságra való áttéréskor egyes közösségek számára tovább súlyosbodott.

Az 1989 utáni liberalizáció, mely leginkább a gazdaságban volt kitapintható, konkrétabb lehetőséget adott a karácsonfalvi cigányoknak, hogy belevessék magukat a vállalkozásokba. A forradalom után az első „vállalkozók” közt voltak. Általában kiskereskedelemről (főleg szőnyegekkel, ruhákkal való házalást kell érteni), illetve kisebb üzleti ügyekből származó haszon volt a fő jövedelemforrásuk. Ezek közül később sokat a törvényesség határán vagy azon túl folytattak. Kitűnő vállalkozó szellemről, rugalmasságról tettek és tesznek bizonyosságot, hamar megtanulják a „szociális önvédelem” szabályait. Kihasználták kereskedelmi tapasztalataikat és széles családi körüket.

Az utóbbi években jelent meg a gazdag romák rétege. Főként a kommunista rendszer utolsó éveiben széles házaló kereskedelemmel rendelkező cigányok gazdagodtak meg. Azonban nem beszélhetünk egy általános meggazdagodásról. Egyesek gazdagsága a vagyon felhasználásának módja miatt szembeötlő. A gazdagok általános jellemvonása, hogy hivalkodó módon fitogtatják vagyonukat.

A karácsonfalvi cigányoknál a vajda általában a leggazdagabb családból kerül ki, tekintélye megkérdőjelezhetetlen. Családok közötti viszály, vagy a közösséget érintő egyéb konfliktusok esetében bíraskodói jogát fenntartja. Erkölcsi kihágások vagy válások esetében úgyszintén. A vajda státusza haláláig tart. Halála után a „hatalmat” legidősebb fia veszi át.

A karácsonfalvi cigányok életmódja régebben sem és jelenleg sem tette lehetővé az integrációt. Az elmúlt évtizedekben különleges szerepük nem volt a település életében. Azonban a kilencvenes évek közepétől közéleti szereplésük egyre erőteljesebb. Ez leginkább vagyoni gyarapodásuknak tudható be, mellyel alakítják, változtatják a falu képét. Például az utcákat karbantartják saját költségükön, a magyar lakosság fizikai igénybevételével. A közvilágítást – amely nagyon hiányos – szintén saját költségükből hozzák rendbe, főleg portájuk körül. A községi tanács testületében szintén képviseltetik magukat, sok esetben – mint például az utak karbantartása – saját erőforrásaikból támogatják az igencsak szűkösnek mondható állami támogatási keretet. A településen újonnan elhelyezett szemetesládákon például háromnyelvű felirat áll: román, magyar, cigány.

A karácsonfalvi cigányok társadalmán belül is létezik egy szimbolikus ranglista. Az arannyal kereskedők a módosabbak. Aztán következnek azok, akik edény- és szőnyegforgalmazásból, valamint kézművességből tartják fent magukat. Ennek a ranglistának fontos szerepe van a cigány-magyar együttélés során, viselkedési és kommunikációs szabályok esetében. A magyarság többsége adott szituációkban külön-külön kezeli e csoportokat, akár egymás fölé is helyezi őket. Ez leginkább akkor nyilvánul meg, ha egy cigány elhatározza, hogy a cigánytelepről beköltözik a faluba. Ilyenkor figyelembe kell venni

– amit nem minden esetben tesznek meg – hogy mely magyar családok lesznek a szomszédai, ezek társadalmi helyzetét, és azt, hogy hogyan viseltetnek a cigányok iránt.

A fent említett rangsor másik kritériuma – amely még kötöttebb –, hogy a jövőbeli magyar szomszédságon kívül figyelembe kell venni, hogy milyen státuszbeli cigányok laknak a közelebbi portákon. Ez mostanra már körvonalazódott, ugyanis egy-két évtizedes intenzív (cigányok általi) házvásárlás és beköltözés a telepről, a falut úgynevezett kis kerületekre osztotta. Ezen kerületek központjában egy-egy cigánycsalád, nemzetség lakik, és a környező házakat is a rokonság többi tagja vásárolja/vásárolhatja meg. A magyarság szinte semmit sem tud kezdeni a helyzettel, magatehetetlen. Ez egy sajátságos térfoglalása a karácsonfalvi cigányoknak, melyet a már faluba betelepült családszervezet szabályoz.

A faluban a cigánysággal szembeni negatív attitűd leginkább a verbális kommunikációban nyilvánul meg, magatartásbeli vetületei vannak. A távolságtartás mindkét fél részéről állandóan jelen van. Ennek a szembenállásnak azonban cáfolatai is léteznek, mert olykor a hétköznapokban, és a társadalmi élet szintjén, ezek az átjárhatatlanságok eltűnnek.

Az elhatárolódást azonban leginkább a vegyes házasságok teljes mértékű kizárása illusztrálja. Vizsgált településünkön soha nem történt ilyesmi. A közösségi emlékezet nemzedékekre visszamenően számon tartja – és ugyanakkor elítéli – még azt is, hogy melyik család az, amelynek valamely tagja létesített alkalmi szexuális kapcsolatot magyar személyekkel, vagy fordítva.

E két világnak elhatárolódását továbbá a mindennapok kulturális mintáiban érhetjük tetten, és ezek empirikus megfigyeléssel bizonyíthatóak. Értendő ez alatt az idő- és térhasználatot, a halálhoz való viszonyulást, munka és együttműködési készségeket. Állandó jelenséggént van jelen a falu életében a saját világ határainak a kijelölése, a másik távol tartása ettől. Az átjárhatatlanságot növelik azzal, hogy az egyik fél saját megnyilvánulásait, jelenlétét, egyéni értelmezését kizárólagosnak tekinti.

Ha össze akarjuk foglalni a különböző magatartásformákat, esetünkben is leginkább három fő pontban tehetjük meg: (Oláh 1996: 192.)

- verbális és nonverbális gesztusokkal való elhatárolódás, az interakciók során diszkriminatív viselkedési forma, amely a másik fél totális eltávolítását jelenti,
- a cigányokra jellemző pozitív tulajdonságok megnyilvánításának akadályozása (Karácsonfalván erre példa az a mondás, hogy: ezek a cigányok becsületesek, tiszták, rendesek, csendesek, de a cigány a sárga földben is cigány marad.),
- a közösség szankciója a távolságtartásra, az elhatárolódásra vonatkozóan – ezek megjelenési formái a megszólás és kibeszélés.

Mint minden közösség, a karácsonfalvi cigányok is egy termelői-fogyasztói réteget jelentenek. Vagyis folyamatos kapcsolatban állnak a környezetükkel, a helyi és tágabb értelemben vett társadalommal, a maguk sajátos, zárt rendszerű entitásában.

Régebben – a '89-es események előtt – munkamegosztásban éltek, amely lehetővé tette a közösségen belüli különböző eszközkészítést, a kapott javak elosztását, fogyasztását. E cigányközösségnél a hagyományos mesterséget elsősorban a kézművesség jelentette, amelynek fejében a magyar lakosságtól több esetben terményt vagy valamilyen fogyasztásra alkalmas javakat kaptak.

A közösséget ma is az íratlan szabályok egyvelege jellemzi. Ezek a szabályok dominálnak és határozzák meg az egyén, tágabb értelemben a család helyét a közösségen belül, ugyanígy a nemek szerepének elkülönülését és a gyerekek helyét is egyben. E közösségen belül a kereset a férfiak dolga, és az ebből származó jövedelem nem redukálódik le a szűk értelemben vett családra. Ugyanis itt a család nem két vagy három nemzedék tagjaiból tevődik össze, hanem ennek fogalma sokkal tágabb: figyelembe veszik az oldalági leszármazást is. Tehát ha a család közeli vagy távolabbi tagja egzisztenciája veszélyeztetett, készségesen segítenek egymásnak.

Helyben maradásukat, békéjüket meg kellett vásárolniuk, és ez a folyamat jelenleg is tart, sőt a település jövőjét is igen nagyban meg fogja határozni, alakítani. Helyben maradásuk megvásárlásának biztosítéka jól jövedelmező és kiépített kereskedelmi kapcsolatuk.

A karácsonfalvi cigányok kereskedelmének közösségépítő szerepe is van. Többek közt ezáltal próbálnak meg felülkerekedni a magyar lakosságon. Rugalmasságuk, találékonyságuk révén minden új lehetőséget azonnal felfedeznek, és abból hasznot is húznak. Ebben nagy szerepe van a más cigánynemzetségekkel fenntartott kapcsolatuknak is. Egy jóval nagyobb gazdasági rendszertől függenek, mint azt egy külső szemlélő képzelné. E tág gazdasági rendszer magába olvasztja a különböző állami szférákban jelenlévő kereskedelmi kapcsolatokat, lehetőségeket is.

A település magyar lakossága elsősorban mezőgazdasággal foglalkozik, de vannak, akik a cigányokhoz hasonló módon üzletelnek. Ezáltal a cigányok nem érzik veszélyeztetve saját pozíciójukat a helyi társadalmon belül. Kereskedelmi kapcsolataik jóval szerteágazóbbak, szervezettebbek és nagyobb tőkét igényelnek. Így éles határok kezdenek kibontakozni a cigányok és a magyarok között, főleg a kilencvenes évek második felétől. Az iparban dolgozók létszáma a magyarság körében az 1990-es évek közepére nyolc személyre csökkent. Sokan nyugdíj előtt állva, a fiatalok pedig munkát nem találva, kezdenek mezőgazdasággal foglalkozni, ami az önellátás szintjén rekedt meg. Ennek következtében a

fiatal magyar lakosság nagy része a cigányoknál sofőrként dolgozik, az országot járják szőnyegekkel, edényekkel. Sokan a cigányok kertjeit művelik. Az asszonyok főleg a házimunkában segítkeznek a cigányasszonyoknak neveltséges összegért, amely nyugdíjpótlék is egyben.

Az öregebbek elmondása szerint a ma gazdag cigányok ősei egykor hozzájuk jártak beteg vagy elhullott állatokért. Háztartási edények feldozásáért ételmezt kaptak, disznóvágáskor pedig a belet kapták meg, stb.

Azt hiszem, joggal mondhatjuk, hogy mára már felcserélődtek ezek a „cserekapcsolatok”, az egymásrautaltság különböző aspektusai. Szinte mindegyik cigánycsaládnak állandó kapcsolata van két-három magyar paraszti családdal, akiktől zöldséget, tojást, lisztet, stb. vesznek. Ezek a magyar családok sok esetben, de főleg ünnepekkor süteményeket és kenyeret sütnek a cigány családoknak. Ez a fajta interakció a hétköznapok minden szintjén ismeretes.

Szimbolikus elhatárolódási formák

Világkép, gondolkodásmód

A karácsonfalvi Kalapos Gáborok világképe, gondolkodásmódja szimbólumokban igen gazdag. Ezt a hétköznapi cselekvésmintáktól egészen a szakrális időmegélésig, térhasználatig használatos, hagyományokkal erősen átszőtt viselkedésemélet. A hagyomány keretében ez esetben értendő a ruházat, ill. viselet, a női és férfi szerep elhatárolódása mind családi, mind pedig közösségi szinten, elhalálozás, házasság körüli események szakrális töltete, a generációk közti megoszlás és ezek szerepkörei a helyi társadalomban.

A felsorolt hagyományok rendszere, hogy miként biztosítja a szocializációs mintákat, illetve esetünkben ezen minták határait, hogyan szabályozza a magyarság kulturális hatásaival szemben, annak megértéséhez segítségül hívhatjuk, az erdélyi cigány közösségekre mások által is alkalmazott (Oláh 1996: 207.) Clifford Geertz féle kitétel, miszerint: „a kulturális cselekedetek, a szimbolikus formák megalkotása, megértése és használata ugyanúgy társadalmi esemény, mint bármi más, ugyanolyan nyilvánvalóak, mint a házasság és ugyanúgy megfigyelhetők, mint a földművelés.”

A vizsgálat természetesen egy mikrotársadalmi kontextusban értelmezendő, azonban a kapcsolattartási formák, a jelképes határok, az életvitel megosztja mind a cigányság társadalmát, mind pedig a magyarságét, valamint a kettőt együttesen.

Az elemzés alap gondolatát mégiscsak az jelenti, hogy a cigányság egészen az 1980-90-es évekig a lokális társadalomban és annak tudatában másodlagos helyet foglalt el. Azonban a Romániában 1990-től beálló gazdasági és politikai helyzetnek köszönhetően – mint ahogy a fentiekben is hivatkoztuk rá – a karácsonfalvi cigányság hirtelen meggazdagodása egyaránt maga után vont/vonja a cigány közösség primátusát a helyi társadalomban. A magyarság természetesen nem hagyja reflektálatlanul mindezt, ennek megnyilvánulása elsősorban pszichikai, vagyis a kiszorítástól való félclem generálja leginkább, másrészt pedig az a fajta társadalmi presztízsvesztés, amelynek jogszerűsége eddig megkérdőjelezhetetlen volt. A továbbiakban ennek bemutatására teszünk kísérletet a cigányság szimbolikus térfoglalásának helyzetéből kiindulva.

A cigány elit, valamint a cigányság társadalmi rétegzettsége a helyi gazdasági minták párhuzamában

A karácsonfalvi cigány elitréteg elkülönülése manapság öndefiníciójában érhető tetten. Azért beszélünk aktuális cigány elitről, mert az utóbbi közel fél évszázad leforgása alatt a helyi cigány elit lényegében felcserélődött.

Az elsőként betelepülő cigány családok (Rostások, Gáborok, Rúdegek, Koka család) és ezek leszármazottai az elmúlt évtizedek során megmaradtak a hagyományos mesterségek mellett: üstkészítés ill. foltozás, és különböző bádogos munkák. Azonban ezen hagyományos mesterségek és a velük járó társadalmi presztízis érvényét veszítette – főleg az utóbbi két-három évtized során – a karácsonfalvi cigányság körében. Helyette inkább mérvadó és a cigány társadalmon belül is elfogadottabb lett az egyre szélesebb körű kereskedelmi haszon szülte társadalmi felemelkedés. Az ezzel foglalkozó cigány családok zöme nem tősgyökeres, sokan a nyolcvanas években települtek be, ill. házasság és rokoni kapcsolatok révén jutottak telekhez.

Az igazi tartalmi csere azonban a 90-es évek után állott be, lényegében egy évtized alatt kialakult az új cigány elit, és itt erősen hangsúlyozni kell, hogy ez az elit nem a származás és eredettudat fundamentumán alapszik. Természetesen ez nem általános érvényű, ugyanis két - három családot – a jelenlegi eliten belül is – nagy múltú családként tart számon a lokális tudat, mind a magyar, mind pedig a cigány részről.

A jelenlegi elkülönülés leggyakoribb példája a foglalkozás, és az ebből egyenes arányban bekövetkező vagyoni gyarapodás szerinti elkülönülés. A helyi cigány társadalom csúcsát az arannyal kereskedők és a szélesebb - nemzetközi - kereskedelmi kapcsolatokkal

rendelkező cigány családok képviselik. A másik réteget – az említett hagyományos mesterségekkel foglalkozókon túlmenően – a kisebb, belföldi kereskedelemmel, házalással, piacolással foglalkozók jelentik.

A cigány társadalmon belüli elhatárolódási aspektusok

A cigány elit egyik legszembetűnőbb elhatárolódási formája verbális gesztusokban fejeződik ki. A szegényekre gyakran használják a „csurár” (nyomorult, koldus) kifejezést, melynek elsősorban társadalmi elkülönülést hordozó jelentése van, és csak másodsorban életmódbeli. Azonban a szerényebb anyagi egzisztenciával rendelkező cigány családok életformája gyökeresen különbözik az elit életgyakorlatától. A szegényebb családok zöme ma is a cigánytelepen lakik. Másik részük a faluban szétszóródva helyezkednek el. Az általuk lakott területeket ill. utcákat mára már a cigány elit a falu „szimbolikusan félreértékelt területeként” (a fogalmat kölcsönöztük hasonló székelyföldi cigány-magyar kapcsolatokat vizsgáló írásból: Oláh 1996: 184) könyvelni el. („Csurár utca.”)

Az elit által szimbolikusan kreált belső határvonalakat a szegényebbek esetenként megpróbálják semmisnek nyilvánítani. Azonban ezen belső határok átlépése, a bennük való mozgás, szabályozott vagy rögtönzött, de semmi esetben sem tanult vagy szocializált viselkedésszabványokat von maga után. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy szegényebb rendű csak is erősen indokolt vagy kivételes helyzetben lép be az elit életterébe. Az elit által uralt térben a szegényebb rendűek a félreérthető gesztusok gondolatától is visszariadnak, fizikailag egyszerűen lehetetlen uralniuk e teret.

Nem egy esetben a cigány elit fiatalabb tagjai ellenségesen fogadják az említett szimbolikus határokon belül mozgó idősebb szegényebb rendűeket is, áthágva ezzel a Kalapos Gáborok egyik erkölcsi normáját az idősebbek feltétel nélküli tiszteletét ("o mai puro"). Tehát mára már a gazdasági alapon történő társadalmi alakváltozások erős hagyományon alapuló értékrendeket sértenek.

A morális közösségvállalás sem igen alakul ki az elit és a szegényebbek között. Például ha a szegényebbek közül valaki a meggazdagodás útjára lép, rövid időn belül igyekszik házat vásárolni, lehetőleg a falu központi részében. Az elit ezt a fajta mozgást hevesen elutasítja, főleg ha az általuk felállított szimbolikus határ belső területére történik a beköltözés. Ez esetben hajlandó az elit akár a duplájáért megvenni az eladandó házat csak hogy elkerülje a szomszédsági viszonyt egy szegényebb rendűvel.

Másfelől az elit az, aki legtöbb esetben kölcsönöz a szegényebb rendűeknek, melynek alapja az uzorakamat. A kölcsönt visszafizetni képtelen családok, személyek olykor-olykor becsületükkel, nemesi rangjukkal fizetnek. Ugyanis a karácsonfalvi cigányság körében léteznek az ún. poharak (thantanaí), melyek apáról fiúra öröklődnek, és biztosítják a család ősiségét, társadalmi rangját. A kölcsön juttatásának feltétele ezen poharak zálogba tétele, vagyis ha a kölcsönkért pénzt az adott család, személy időben nem tudja visszafizetni, elveszíti poharát és vele együtt nemesi rangját. Jól illusztrálja mindezt azon példa amely erősen megrázta a karácsonfalvi cigány közösséget, miszerint a közösség egyik legrangosabb családja adóssága fejében eladni kényszerült volna poharát, de ez a fajta presztízsvetés helyett a családfő az öngyilkosság egyik sajátos formáját választotta, sósavat ivott. A család méltósága inentől kezdve kétséges a közösség normarendszerén belül, a család hátramaradt férfitagjai folyamatos kizárási, kirekesztési gesztusoknak vannak kitéve.

A cigányság és a magyarság elhatárolódási formái

„A különböző szimbolikus elhatárolódási formák alkalmazása olyan stratégia, amelynek célja, hogy a magyarok fejében alakítson ki másfajta reprezentációkat az elitről (értsd a karácsonfalvi cigány elitet), amely szeretné kikényszeríteni a társadalmi világ új szemléletét és új felosztását.” (Oláh 1996:221.)

A cigányság magyarságról alkotott értékítéletének két fő megnyilvánulása van. Az egyik az életmódbeli sajátosságokat tükrözi. Főleg az elit az, aki mindezt erőteljesen hangoztatja, másrészt gyakorlatilag meg is valósítja. A „magyaros életmóddal” együtt jár a lakáskultúra ennek a szemléletnek megfelelően való kialakítása, higiénikus táplálkozás és bizonyos tisztasági szabályok. Az elit mindig büszkén mutogatja, mintegy felhívja a magyarság figyelmét a pazar lakberendezésre, a nagyon igényes fürdőszobára és ezek „magyaros” jellegére.

A cigány elithez tartozó asszonyok igyekeznek a szomszédos magyar asszonyok bizalmába férkőzni, konyhai tapasztalatokat megosztani. Épp ezért nem egy esetben a magyar asszonyok főznek és sütnek számukra nagyobb ünnepek alkalmával, de a hétköznapi szintjén is ismeretes mindez. Azonban az utóbbi eset már az értékrend felborulását és a kiszolgáltatottságot jelzi – magyar részről – amely a helyi cigány elit társadalmi felemelkedésével és elismertségével jár együtt, és amelynek folyamata egyre erőteljesebb napjainkban.

Értékítéletük másik megnyilvánulása „magyarosabb öntudatuk”. Ezt ugyancsak az elit vallja leginkább magáénak, illetve hangoztatja, de nem határolódik el tőle a cigánység többi tagja sem. Másrészt a hétköznapokban is gyakran használják a magyar nyelvet, leginkább közlekedő nyelvnek nevezhetnénk a cigánység szempontjából, melyet szívesen használnak üdvözléskor vagy a magyarsággal történő interakció során.

A „magyarosabb öntudatuk” miatt a hivatalos szervek részéről nyilvános vád érte a karácsonfalvi cigány közösséget a 2002-es népszámlálás során, - pontosabban a népszámlálási adatok hivatalos közzététele előtt - amikor zömében cigány anyanyelvűnek, magyar nemzetiségűnek és ortodox vallásúnak vallották magukat. Cigány anyanyelvűnek, mert körükben a mai napig elevenen és elsőbbséget élvező nyelv, melynek archaikus vonásai tudományos körökben is elismert. Magyar nemzetiségűnek, mert egy református magyar anyanyelvű közösségen és annak normarendszerén belül élnek. De mindenben szerepet játszott a Státustörvény kínálta, magyarigazolvánnyal együtt járó magyarországi legális piacolás, házalás lehetősége is, habár ennek gyakorlati haszna egyelőre nem bizonyított. Ortodox vallásúnak pedig azért, mert a karácsonfalvi cigánység egyrészt a református temetőbe temetkezett és temetkezik, másrészt az egykori görög katolikus, jelenleg ortodox temetőbe, s az utóbbi esetében a sírhely megszerzésének pénzbeli feltételein kívül szinte kötelező érvényű az ortodox egyházba való bejegyzés illetve tartozás is.

Ha a konkrét elhatárolódási formákat nézzük, a jelenlegi helyzet tükrében a cigányságot külön kell választani a szegények és az elit csoportjára. A szegényebb rendűek esetében elmondhatjuk, hogy nem igazán kerülnek konfliktusba – verbálisan sem – a magyarsággal. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy kölcsönösségi viszonyban, egymásrautaltságban élnek velük a mai napig, amely az uzsukálásban, csatornázásban és nem egy esetben pénzkölcsönzésben merül ki. Az elit esetében az anyagi, vagyoni birtoklás jelentette társadalmi álláspont a mérvadó, amely sok esetben a magyarsággal való szembekerülést jelenti. Vagyis az elitre egyre jellemzőbb az a fajta magatartásmód, amikor önmaguk számára fogalmazzák meg társadalmi helyzetüket a faluban bíró szimbolikus jelentőségük folytán, amelyet a magyarság számára kötelező érvényüként interpretálnak.

A cigánység vagyoni vetületeinek néhány aspektusa

A karácsonfalvi cigánység – főleg az elit – elhatárolódása erősen külsődleges, szimbolikus értelmű és tárgyias. Éppen ezért tárgyias reprezentációját és vizuális töltetét

szeretnénk elemezni a következőkben. A tárgyiasság alatt itt elsősorban a ház, az udvar és a környezetük külsődleges jegyeit értjük.

Az elit közösség gazdaságának, vagyonának szimbolikus interpretációja házuk nagyságában és gazdagságában fejeződik ki. Mint már említettük, az 1970-es elején-közepén költözött be a faluba az első cigány család a falu szélén lévő cigánytelepről. A '80-as, '90-es években ez a tendencia egyre erősödött és napjainkban egyre felfokozottabb.

Az elit a '90-es évektől fokozatosan települt be a falu centrális környezetébe. Jelenleg már ők birtokolják a falu szakrális és centrális helyének legmeghatározóbb részeit. Ez lényegében egy fél kilométeres sávot jelent, amely a református templomtól az államilag kijelölt és létesített centrális pontig tart. Itt halad el a főút is, amelynek mentén gazdag cigányházak húzódnak, és épp ezért ez szembeötlik az erre utazóknak is, gazdag ingerként hatnak a házak külsődlegességei és vizuális információi.

A márvány, a beton és a mozaik használata elsődleges az udvaron és a porta előtt. A kerítés általában kovácsoltvasból készül. A továbbá a hatalmas és tág udvar a jellemző. A cigányságra jellemző természetközelség ez esetben érvényét veszíti, ugyanis virágoskert egyáltalán nem, fák alig-alig találhatóak a cigány portákon. Az udvar erősen kivilágított, hogy csorba ne essen a gazdagság és vagyon reprezentációjában. A megmutatkozás kényszerével és módszertanával állunk szemben. Igaz ez a belső tér kialakítására is, ahol minden esetben található egy a magyar hagyománynak is megfelelő tisztaszoba, ahol a legbecsesebb tárgyak szinte kiállításszerűen helyezkednek el. A ház szakrális pontjai körül, ilyen az asztal is, amely fölött az ősök és a családtagok fényképei helyezkednek el szigorú származási és családon belüli hierarchiának megfelelően. A bejárattal szembeni falon pedig gazdagon színezett és igen drága tányérok, illetve rézedények találhatóak.

Továbbá az önmutogatás kényszerét igazolja az a tény is, hogy ha a cigány elit köréből valaki egy olyan házat vásárolt, amely fekvéséből adódóan nem szembeötlő, akkor az említett külsődleges jegyeket lényegében elhanyagolják.

A karácsonfalvi cigányok körében több nevezetes család található, mint például: Burcsa, Gábor, Demeter, Bárányka, Ruszki, Rostás. Az azonos nemzetségneveket használó rokonoknak legalább egy közös ősük van. A hovatartozásra való hivatkozás esetében a nemzetségnevek használata a leggyakoribb. E nevekhez minden esetben párosul a foglalkozás is e közösségen belül. Ezen kívül e családnevek vonatkoznak: a család rangjára, őseire és ezek egykori társadalmi rangjára.

A közösségi emlékezet számon tartja külön-külön mindegyik család erkölcsi, vagyonbeli tisztaságát, melyet a család őseitől eredeztetnek és az adott család genetikai

örökségeként kezelik. Gagyí József (Gagyí 2002:67.) azt mondja, hogy a karácsonfalvi cigányság nemcsak vagyoni alapon, de magatartásbélileg is eltérő képet mutat. Ez a fajta magatartásbéli distancia ténylegesen kitapintható – mint ahogy mi is igyekeztünk érzékeltetni ennek legfontosabb vetületeit – továbbá meg kell állapítanunk, hogy ennek a magatartásnak szociális, lokális társadalmi aspektusai vannak leginkább, melyek e társadalom mozgás koordinációjában érhetők tetten leginkább. A vagyonosabb réteg társadalmában funkcionáló magatartási formák metamorfózison estek át, melyeket hol tudatos, hol tudattalan elvek vezéreltek. E réteg a lokális környezetében is erősen kinyilvánítja új magatartás formáit mind a magyarsággal, mind pedig a szegényebb rendű cigánysággal szemben.

Ezt a magatartásbéli distanciát némileg stabilizálja a karácsonfalvi cigány közösség által újonnan felvett, és közösségükben egyre nagyobb teret nyerő adventista vallás. Az adventista vallás egyaránt integrálja a szegényebb illetve gazdagabb réteget. A vallásos élethez való hozzáállásuk lelki vezetőjük szerint őszintének mondható, a bibliai hitigazsági elvekhez különösképpen ragaszkodnak. Tehát ebben a szakrális tér- és idődimenzióban nem kapnak szerepet, az amúgy profán térben igencsak érvényesülő elhatárolódási aspektusok. A folyamat ennél természetesen jóval bonyolultabb, azonban ennek részletes kifejtése szétfeszítené dolgozatunk kereteit, másrészt a közösség hitéletéről és ezzel kapcsolatos szocializációs folyamatok vizsgálatának eredményei megjelenés előtt állnak.

Egy másik fontos dolog körükben a „testvérek vagyunk”. Ezzel néha magyar személyeket is megtisztelnek. Ez az, amiből kitűnik, hogy az emberi kapcsolatokhoz való ragaszkodás fontos körükben. Ugyanakkor e kijelentéssel az otthonosság, a biztonság érzetét keltik. Azt mondhatnánk, hogy az emberi kapcsolatokhoz való viszonyuk folytán az egyéni tudattól függetlenül létező értékrendek alárendelődnek a közösségi élet zár trendszerű normarendszerének.

Zárszó

A magyarok társadalmi határokat egybemosó, olykor-olykor „diszkriminatív” beállítódása súlyosan megkérdőjelezi a cigány elit önmagáról konstruált identitását. Ilyenkor a magyarok viszonyulásmódjait tapasztalva a cigány elit számára a saját világuk morális rendje borul fel. De a konstrukció munka így is folytatódik az elit részéről, sőt erősödik, mert az egyetlen védekező stratégiát jelenti számukra jelen pillanatban. Ez a berendezkedés, felépítési elgondolás, a cigány elit részéről a szimbolikus küzdelem állapota. E küzdelem

fegyverkészletét gazdasági, vagyoni potenciáljuk adja, mellyel szemben a magyarság egyelőre tehetetlennek bizonyul.

Felhasznált irodalom:

OLÁH Sándor: *Cigány-magyar kapcsolatok*. In.: *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Szerk.: Gagy József, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.

OLÁH Sándor: *Szimbólikus elhatárolódás egy település cigány lakói között*. In.: *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány-cigány kapcsolatokról*. Szerk.: Gagy József, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.

GAGYI József: *A kicsi cigány és társai*. In.: *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Szerk.: Bodó Julianna, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002.

Szűts Gergely

Érintkezési zónák a politikai határok tükrében

A 20. századi határváltások szerepe két kárpát-medencei
közösség kapcsolatrendszerében

Szempontok a határvizsgálatok értelmezéséhez

„Itt van a házammal szemben a határ, ha csak felkelek már látom” – mesélte egyik adatközlőm terepmunkám helyszínén, a szlovákiai Jabloncán. Itt, az egykori Abaúj-Torna vármegye északi részén fekvő településtől néhány kilométerre jelölték ki 1920-ban, a Magyarországot és Csehszlovákiát elválasztó új államhatárt. Ennek következtében a tisztán magyarok lakta település, a korábbi viszonylag kedvező helyzetéből periférikus, határmenti területté változott. Ezt követően még kétszer, 1938-ban és 1945-ben érintették határmódosítások. Ezek az események rövid idő alatt alapvetően alakították a korábbi egyéni és kollektív viszonyokat a közösség szűkebb és tágabb terében.

A trianoni határok, amelyek a Kárpát-medencében legtöbb esetben nem követték a korábbi gazdasági, etnikai és közigazgatási határokat, az érintett területeken azonnali meghatározó, legtöbb esetben negatív változásokat eredményeztek. Az elszakított közösségek többsége – ez esetben beszéljünk csak a vizsgálat szempontjából fontos Délkelet-Szlovákiáról – nyomasztó vákuumba került, hiszen elveszítették alapvető gazdasági és kulturális kapcsolataiknak nagy részét. Az országhatár fizikális, elválasztó jelenléte következtében az egykori régiók, – így a tornai is – kénytelenek voltak újrendeződni a kialakított államhatárokon belül.

A politikai határok alapvető merevsége ellenére a korábban erős, történetileg kialakult és jól működő kistérségek kapcsolatai nem szűntek meg minden esetben. A kötelékek megtartásához és újjáélesztéséhez elsődlegesen „lágý”, azaz átjárható határookra és közösségi akaratra volt szükség. Erre az átjárható határra hoz példát a dolgozat is, hiszen vizsgálata céljaként egy kistérség két mikroközösségének Jabloncának (Silicka Jablonica) és Derenknek kapcsolathálóit és kapcsolódási pontjait igyekszik feltérképezni a politikai határok tükrében.

Amikor határokról kezdünk beszélni, legtöbbünknek elsődlegesen olyan politikai és földrajzi választóvonalak jutnak eszünkbe, melyek közös jellemzőjeként az elválasztást, lezárást és a nehéz átjárhatóságot említhetjük. A politikai határok a „mi” és az „ők” közötti

különállás megmerevítői. A fogalom negatív jelentésekkel való feltöltődése a 20. század folyamán térségünkben végrehajtott többirányú határmódosításoknak köszönhető, melyek alapvetően befolyásolták, irányították az itt élő közösségek életét, gondolkodását és az egymáshoz való viszonyaikat is.

A merev és statikus- állam és földrajzi határok társadalomtudományi vizsgálata mellett a huszadik század második fele óta egyre többen foglalkoznak a kevésbé látható kulturális, nyelvi vagy vallási határokkal (pl.: Jeggle; 1994.). Azokkal a határokkal, amelyek, mint látni fogjuk, nem határozhatóak meg statikus választóvonalakkal, hiszen alapvetően plasztikusak, alakjuk állandóan változhat. A politikai határokhoz képest ezek a társadalmi és kulturális határok állandó mozgásban vannak, éppen ezért kérdéses, hogy lehet-e róluk meghatározott, általános érvényű képet rajzolni.

A néprajz és az antropológia tudománya éppen ezért a határ mint merev választóvonal fogalma helyett a sokkal tágabb jelentéseket hordozó érintkezési vagy kontaktzóna terminusokat használja. Ezekben a fogalmakban benne rejlik az átjárhatóság állandó lehetősége is. Keményfi Róbert így fogalmazza meg a választóvonalak problematikáját: „Két valamilyen kulturális szempontból eltérő terület elkülönítése akár egy-egy kulturális elem szintjén vagy az elválasztás plasztikus ábrázolása (térképen) egyre inkább problémát okoz, s a fokozatosan kiszélesedő interetnikus kutatások eredményeképpen a merev határok kijelölésétől mára igyekszik eltekinteni a néprajztudomány. Az árnyalt vizsgálatok az egyszerű határvonalakat érintkezési vagy kontaktzónákká szélesítik ki, olyan sávokká, ahol a két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek.” (Keményfi; 1994:13) Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a határok (elsődlegesen kulturális választóvonalak) mentén lévők számára legtöbb esetben létezhetnek átjárási lehetőségek.

Az átjárás során létrejövő kölcsönhatások azok, amelyek a kapcsolódások mozgatórugói és a zónák állandó alakítói. Így elmondható, hogy kulturálisan eltérő területek között, amelyek közt létezik kontaktus – ez lehet egy településen és közösségen belül is – érintkezési zónák, kevert sávok fedezhetőek fel. „Valójában minden terület a szomszédjához képest egy kicsit kontaktzóna, mert erről és arról nem pontosan egyező befolyások érik.”¹ Azonban előfordulhatnak olyan esetek is, és erre a 20. század jó példa, hogy két kultúra érintkezési felületeit a létrehozott politikai határok részben csökkentették, rosszabb esetben akár teljesen meg is szüntették. A trianoni határok megjelenése jó példa erre, hiszen a határvonalak a Kárpát-medence számos, így az egykori Észak-Magyarország kapcsolódási területeit, zónáit is teljesen átszabták. „Az érintkezési zóna kiterjedése ennek következtében

itt nem csökkent, hanem »sajátossá« vált”.² A korábbi kulturálisan eltérő területek közti zónákat a politikai határok megjelenése egyes helyeken, így a vizsgált határszakaszon is nehezen átjárhatóvá vagy teljesen átjárhatatlanná tette.

A tanulmány elsősorban a politikai határok megjelenésére és eltűnésére adott helyi válaszokat kívánja megismerni, figyelembe véve egy másik, a „túloldalon” élő közösséggel kialakított kapcsolatrendszerit és egymás irányába adott válaszait. Így a politikai határhoz való viszonyukat mindenekelőtt visszaemlékezéseken, a helyi határnarratívákon keresztül kívánjuk megvizsgálni. Kérdésként merül fel, hogy a két közösség között lévő nyelvi, vallási, valamint a mesterségesen létrehozott politikai elválasztó vonal milyen identitásformákat és másságképeket alakított ki a határ két oldalán élők tudatában.

A kutatás célkitűzései

A kutatás során rendelkezésre álló irott források mellett, – melyek elsődlegesen a két közösség múltjára és korábbi kapcsolathálóinak felépítésére adtak válaszokat –, elsődleges forrástípusként a terepmunka során rögzített interjúkat használtuk fel³. Ez utóbbi források esetében a határ állandó jelenléte miatt olyan megteremtett mítoszokra, ún. „határnarratívákra” voltunk kíváncsiak, melyek feltételezésünk szerint a közösség kollektív tudatában ma is jelen vannak.

A kutatás öt történeti egységen keresztül próbálta vizsgálni a határzónában lévő két közösség érintkezési felületeit, elsődlegesen a kollektív emlékezetben jelenlévő minták alapján. Feltételeztük, hogy a politikai határok megjelenése és eltűnése indukálhatta azokat a kulturális, gazdasági válaszokat, amelyek a kapcsolatháló alapszárait folyamatosan alakították. Ezért képezték a kutatás vázát a huszadik század határmódosító történelmi eseményei, amelyek mentén az érintkezési zónák alakváltozásait kívántuk megragadni.

Településtörténetek

A két közösség közel háromszáz éves története és kapcsolata több szempontból is egyedülálló. Először is azért, mert a ma is fennálló politikai határoktól független, tényleges fizikális kontaktus közel hatvan éve már nincs közöttük. Derenk község 1943-as megszüntetésével a közösségi kapcsolatok megszakadtak és egészen 1990-ig nem is éledtek újjá.

Ettől az évtől kezdve azonban a társas érintkezés egészen egyedi, szimbolikus módon született újjá, mégpedig a derenki templombúcsú intézményén keresztül. Ez az ez egy nap jelenti minden évben a tényleges kapcsolatot az egykori szomszédok között, ezért a közel negyvenöt éves csönd és felejtés állapota után az emlékezet, a találkozások nyomán új és az egykori éles képek felidézésével bővül tovább.

A másik különleges alaphelyzetet nyelvi és vallási másságuk képezte. Derenk környező nagyjából magyarok lakta közösségek között földrajzi fekvéséből adódó elzártsága miatt etnikai és nyelvi szigetnek számított. Ennek köszönhetően közel két évszázados fennállása során, mindig mint kisebbség létezett, ezen a huszadik század politikai határmódosításai sem változtattak. Így maradhatott a közösség belső nyelve egészen megszűnéséig, 1943-ig a lengyel, ettől függetlenül közvetítő nyelvként a többség hivatalos nyelvét, a magyart használták. Földrajzi fekvése mellett a közösség kohéziója, így az intrakulturális házasságok, a tartós kilépések hiányai, valamint a katolikus hit összetartó ereje együttesen tartotta fenn a közösséget. Ezért elmondhatjuk, hogy a politikai határ megjelenése lényegesen nem befolyásolta az egyén és a közösség identitástudatát, hiszen kisebbségi helyzetükön ez nem változtatott.

Ezzel szemben a másik település, Jablonca 1920-ig, mint az államalkotó nemzet része többségben élt, így az ő esetükben a határ megvonása egészen más impulzusokat eredményezett identitásukban. Többségből kisebbségbe kerültek, az etnikai hierarchia felborult, ez az egyéni és közösségi tudaton is alapvetően változtatott. Különösen jellemző volt az identitáskrizis a közvetlenül a határ mellett maradt magyar közösségekben, akikről esetenként csak pár száz méter választotta el anyaországukat.

Jablonca

A Torna-patak völgyében elhelyezkedő falut már 14. századi oklevelek is említik. A település fontos kereskedelmi út mellett feküdt, mely összekötötte a Torna völgyét a Sajó völgyével, a Bódva - medencével, valamint a Szepességgel. A község neve a szláv jablonica, jablon (alma) szóból származik, ennek ellenére a 16. századtól már a legtöbb okmányban, mint magyar falut említik. Az ismert statisztikai adatok alapján elmondhatjuk, hogy a falu

lakossága az elmúlt évszázadok alatt átlagosan a félezer fő körül mozgott, ebben változás csak az utóbbi ötven évben következett be, mára az itt élők száma háromszáz fő alá csökkent.

A helyi közösség döntő többsége a 17. századtól a református vallás követője lett. A kálvinisták megerősödése és térnyerése mellett a faluban továbbra is éltek, igaz állandó kisebbségben, katolikusok.

Jablonca szoros kulturális és gazdasági kapcsolatban állt a szomszédos falvakkal, így Körtvélyessel (Hrusov), Szilicével (Silica), Szádalmással (Jablonov nad Tournou), illetve a trianoni döntés következtében a határ másik oldalán Magyarországon maradt Derenkkel. Ahogy az előzőekben felsorolt települések nevei mutatják, a Tornai-völgyében egészen a huszadik század közepéig meghatározó megélhetési forma volt a gyümölcsstermesztés. Ezt bizonyítja egy 18. század végi összeírás is: „A sok gyümölcsöstől vette kétség kívül nevezetét Almás, Körtvélyes, Jablonca...”⁴ Húsz évvel később Fényes Elek szintén így ír a Torna völgy településeiről: „Gyümölcsben felette gazdag ezen kis megye. Almás, Jablonca, Körtvélyes hihetőleg neveiket is innen költsönözték.”⁵

A gyümölcsstermesztés és kereskedelem meghatározó megélhetési forma lett az itt élők számára, a trianoni döntést megelőzően például egész Észak-Magyarországot bejárták áruikkal. A helyiek gyümölcsüket elsődlegesen a Szepességbe, valamint a közeli német bányavárosokba, így Stószba, Szomolnokra és Mecenzéfbe szállították. Ezeken a területeken található városok piacai több évszázadon keresztül megélhetést biztosítottak a Torna megyei gyümölcsstermelőknek⁶. A szepességi és a felső-Bódva-völgyi városok mellett jabloncai árusok rendszeresen megjelentek a szendrői, edelényi és a huszadik század elejétől a miskolci vásárokon is. A vármegye felé vezető útjuk az Aggteleki-karsztban található Derenken át vezetett a színi állomásig, ahonnan a 19. század végétől vasúton szállították tovább áruikat. Ennek, valamint a községek közötti kis távolságnak köszönhetően alakulhatott ki cserekereskedelem a két közösség között.

Derenk

A 13. században Dryn néven említik először a források, mint szláv községet. A falu később a 16. század közepén elnéptelenedett, majd jó százötven év múlva újra benépesült, ekkor már lengyel telepésekkel. Az itt letelepültek származásáról hosszú ideig megoszlottak a vélemények, egyesek szlávokként, míg mások lengyel-gorálokként határozták meg őket⁷. Az utóbbi időben a kutatók körében elfogadott lett a lengyel származás és ennek igazolására az 1970-es évektől nagyobb léptékű néprajzi kutatások is megindultak.⁸ A község lélekszáma

általában félszáz alatt mozgott. 1785-ben például 244-en, 1931-ben 344-en az 1939-es utolsó összeírásakor pedig 439-en éltek a faluban.⁹

A két közösség kapcsolata az 1920-as határváltozásokig

A 18. század folyamán a gorál telepések megjelenésével kapcsolatba került a két közösség, amelyek etnikailag, nyelvileg, valamint vallásilag is eltértek egymástól. Az Észak-Kárpátokból érkező gorálok hithű katolikusok voltak, míg a környező falvak, így Jablonca lakóinak többsége, a kálvinista vallást gyakorolta. A korábbi magyar és szláv lakosságú régió Derenk létrejöttével újabb etnikummal gazdagodott.¹⁰ A közösség kis nyelvi szigetet alkotott a környék főként magyarok lakta települései között. A betelepülők és az itt élők között természetesen kezdetektől fogva léteztek kulturális zónák, amelyek mélységéről a korabeli források hiányosságai miatt szinte semmit sem tudunk, ezért annak mértékére csak következtethetünk.

A rendelkezésre álló adatok alapján próbáltuk meg feltérképezni a két közösség kapcsolódási rendszereinek alappilléreit, amelyek elsődlegesen gazdasági és kulturális színezetűek lehettek. Vizsgálatunkat a csoportok közti másságok mentén kezdtük.

Az első eltérés a hit kérdésében mutatkozott, ezért felvetődött a kérdés, hogy a vallás mint önálló entitás mentén létrejöhetett-e kontaktus a két eltérő hitű közösség között? A korabeli visszaemlékezések szerint a vallási különállás közöttük nem lehetett túl merev. Az etnikai többséghez tartozó Jablonca esetében ugyanis a vallási hovatartozás kérdése a közösségen belüli szabályok betartása mellett nem játszott jelentős szerepet. Ez azt jelenti, hogy helybéli református ugyan ritkán került közeli családi kapcsolatba katolikussal, ám ezek az íratlan szabályok a közösség működőképességét nem zavarták. Ugyancsak toleránsak voltak a más településeken élő katolikusokkal szemben is. Az eltérő felekezeti csoportok tiszteletben tartották egymás hitét és szokásait, ezért a vallási ellentétek nagyon ritkák voltak.

A 19. század elején készült felmérések szerint a jabloncaiak közel egytizede volt katolikus vallású, kis közösségük egészen 1945-ig saját plébánossal is rendelkezett, szemben a vallásilag homogén és több hivat számláló Derenkkel. A derenki katolikus közösség lelki vezetője a mindenkor jabloncai plébános volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a vallási vezető egyfajta hídként szolgált a nyelvileg és kulturálisan "idegen" közösségek között.

A vallás mint kapcsolatteremtő és működtető erő tovább erősödött 1867-ben, amikor is három szomszédos község Szilice, Derenk és Jablonca ez utóbbi településen katolikus templomot építtetett, az ott lévő 16. századi épület alapjaira. Ettől kezdve a nagyobb egyházi

ünnepeken a református többségű Jablonca a derenki katolikusok zarándokhelyévé vált. Egészen az 1940-es évekig a derenkiek a fontosabb egyházi ünnepeiket a szomszédos településen álló templomukban ülték meg. A felekezeti különbözőség tehát nem akadályozta a kapcsolódási lehetőségeket, elmondhatjuk, hogy inkább elősegítette azokat.

A vallási tolerancia mellett más, így például a gazdasági kapcsolatok is hidat jelentettek a két szomszédos csoport között. A települések térbeli közelségük ellenére eltérő földrajzi adottságokkal rendelkeztek. Az Aggteleki-karszt területén fekvő Derenk karsztos, kövecses, művelésre alkalmatlan földterülettel rendelkezett, ennek megfelelően elsődlegesen az állattartásra és erdőművelésre rendezkedett be. Az erdők használati jogainak szabályozásáig, az 1880-as évekig az itteniek nagyszámú juhnyáját tartottak és legeltettek a faluhoz közeli területeken, amely megélhetésük egyik alapját jelentette.

A hegy túoldalán, a Tornai-karszt nyugati felén elhelyezkedő Jablonca ezzel szemben jó termőtalajjal rendelkezett, amely alkalmas volt földművelésre és gyümölcsstermesztésre is. Erre utal a település neve is, mely a szláv jabloň (almafa) alapszóból ered. Jablonca és a környező települések nevei is arról tanúskodnak, hogy a Torna-völgyiek korábban is a régió meghatározó gyümölcsstermelői voltak. Egészen a 1945 utáni államosításig és kollektivizálásig a közösség döntő része gyümölcsstermesztésből és kereskedésből élt. Áruikat a távoli területekre elsősorban szekereken, míg a közeli vásárokbá hátukon, saját fonott kosaraikban szállították¹¹.

Politikai határ, amely elválaszt (1920-1938)

Az 1920-ban létrehozott államhatár az egész Kárpát-medencében, így Abaúj-Torna egykori területén is abszolút erővé vált. A két szomszédos közösség életében, amelyek között a lágy nyelvi és vallási határok korábban is léteztek, egyik napról a másikra egy kemény és látszólag átjárhatatlan fal emelkedett. A korábbi érintkezési zóna nem szűnt meg, csak átalakult.

Az előző fejezetben bemutatott és tárgyalt kapcsolódási alappillérek közül a vallási kapocs, tehát a közös lelkipásztor és a közös szentmisék intézménye teljesen megszűnt. A másik átjárót megtestesítő gazdasági kapcsolatok korábbi formái is átalakultak és egyfajta válaszként, más formában éledtek újjá a határrégióvá vált területen. „A határok meghúzása természetesen nem csak stabilizáló, hanem egyben dinamizáló tényező is: minden határ

kihívás a határt legyűrni kívánó erők számára.”(Jeggle; 1994: 4) Ezt az állítást példázza az, hogy a politikai döntés nyomán elválasztott közösségek, nemcsak a vizsgált területen, hanem az egész csehszlovák-magyar határ mentén erre a kihívásra a cserekereskedelem egy új formájával a csempészet tevékenységével válaszoltak. Az általunk kutatott falvak kapcsolatát a következő tizennyolc évben alapvetően ez az illegális gazdasági tevékenység határozta meg.

A határ mentén fekvő települések között ez az újfajta cserekereskedelmi forma, a politikai választóvonalak következményeként jött létre. A határ-ajtó bezárulásával a legális kereskedelem korábbi formái megszűntek, hiszen annak két oldalán maradt közösségek többsége, különösen a magyarországiak elvesztették vonzasközpontjaikat – Kassa, Szepsi, Rozsnyó –, az új központok pedig távolabbiak és nehezebben megközelíthetőek lettek. (Molnár J;143.) A csempészség tehát a korábban működő gazdasági kapcsolatok sajátos és kényszerű folytatása lett.

A kialakult nehéz gazdasági helyzet, az árdifferenciák a két állam között, valamint a határ közelsége és annak laza őrzete együttesen indukálták az új kereseti forma megjelenését. E kényszerből alkalmazott megélhetési forrás sikeréhez azonban szükség volt az egész közösségre, annak kohéziójára és egymás iránti figyelmére is. Ezek az események majdnem minden esetben a közösség támogatásával vagy legalábbis annak tudtával történtek. A csempészség valóban esemény volt egy közösség és különösen egy mikroközösség életében.

Határnarratívák

A két világháború közti időszakokkal, amelyben politikai határ választotta el a két közösséget egymástól, a jabloncaiak minden esetben a csempészetet említették, mint a legemlékezetesebb közösségi élményt. E társas, a közösség felügyelete alatt történt események mellett a határ megjelenésére sok esetben egyéni válaszok is születtek. A határhoz kapcsolódóan a helybéli emlékezetében jelen vannak olyan események, melyeknek egykori falubéliek a szereplőik, akik többször önszántukból, fogadásból szöktek át annak másik oldalára. Ez utóbbi eseményekben a kényszer szülte elválasztás ténye indukálta a határ megsemmisítésére, legyőzésére tett kísérleteket. A közösség egy-egy ilyen tagja egyéni cselekedetével, a határ szimbolikus legyőzésével a többiek számára új jelentéseket adhatott. Az itt említett események olyan próba- válaszok voltak, melyek főleg az első néhány hét során, a tények el nem fogadására vonatkoztak.

A két világháború közötti államhatár, mint elválasztó tér nem volt túl merev, hiszen a vizsgált két közösség megtalálta rajta az átjárást. A határ „lágy” jelenléte, egy harmadik élményt is felidézett, mégpedig a cseh határőrök pozitív emlékezetét. 1920 és 1938 között a faluban főleg cseh nemzetiségű határőrök állomásoztak, akik ma is pozitív szereplői a kollektív emlékezetnek.

A hatalom megjelenése, azt gondolhatnánk, hogy megmerevítette a határvonalat, hiszen az állandó ellenőrzések, őrzéskorok emlékeztették a falu közösségét a választóvonal meglétére. Jelenlétük idővel a mindennapok részévé vált.

A határ őrizete annak két oldalán nem élvezett azonos prioritást, a magyar határőrizeti szervek például sokkal elnézőbbek voltak a csempészekkel szemben, mint cseh és szlovák kollégáik, sőt előbbieket sok esetben még segítették is az illegális kereskedelmet. Érdekes, hogy ettől függetlenül a helyi emlékezetben mindkét oldal finánci egységes, pozitív színben tűnnek fel.

A köztársaság idején fennálló határ a helyiek emlékezetében viszonylag könnyű átjárhatósága miatt nincs jelen abszolút negatív előjellel. Sőt a hozzá kapcsolódó közösségi emlékek megszépítik annak elválasztó szerepét. Ezzel a tizennyolc évvel szemben az 1945 utáni új határ már valóban fizikálisan elválasztó, áramlást megszüntető alkotásként él emlékezetükben. Ez a kép köszönhető a sokkal szigorúbb határőrizetnek, valamint a másik oldali kapcsolódási pontot, „pillért” jelentő Derenk község megszüntetésének.

A trianoni döntést követően kényszerből létrejött csempészet mint cserekereskedelmi forma, mely természetesen válasz volt az országos eseményekre is, változó intenzitással, de működött.

Határváltás 1938-1943

Az 1938-as bécsi döntést követően a korábbi Abaúj-Torna vármegye döntő része újra egyesült, így Jablonca és Derenk között új kapcsolódási formák jelentek meg. A közel húsz éves politikai szétszakítottság után ismét mindennapi kapcsolatba kerültek egymással a két község lakói. A fizikálisan elválasztó határ eltűnt, de kérdésként merült fel, hogy a korábbi kulturális, vallási, etnikai másságok, melyek az elmúlt tizennyolc évben háttérbe kerültek, a következő időszakban megjelentek-e újra, és ha igen, milyen formában? Az elmúlt évek szimplán gazdasági, azaz a csempészet mentén működtetett kapcsolatai egészen új szempontból kötötték össze őket, így ez minden bizonnyal változtatott az egymásról alkotott korábbi képen.

Az 1920 előtti vallási és gazdasági kontaktusok lassan újra megjelentek és felélesztették a korábbi társas érintkezéseket. Ez azt jelentette, hogy a derenki katolikusok ismét birtokukba vették a jabloncai templomot, s a közös lelkipásztor újra mint összekötő kapocs jelent meg közöttük. A jabloncaiak számára, akik elsődlegesen gyümölcsstermesztésből és kereskedésből éltek, a határok újrajzolása mindenekelőtt gazdasági lehetőségeket, azaz piacokat jelentett. Az elmúlt évek során megerősített kapcsolataikat, melyeket főleg a szepességi városokkal és a Felső-Bódva-menti német telepekkel hoztak létre, az új országhatár kijelölésének következtében teljes egészében elveszítették. Ezzel egyidőben a megszűnt piacok helyett a határváltás új lehetőségeket nyitott Északkelet-Magyarország felé.

A következő közel hét évben az egykori politikai határ elválasztó szerepe megszűnt, a jabloncai közösség pedig megpróbálta kihasználni az új határok közt kínálgzó lehetőségeket.

Derenk község megszüntetése

Az 1938-ban végrehajtott határváltásnak köszönhetően a két közösség közti elválasztó vonal eltűnt és újra mindennapi kapcsolatba kerülhettek egymással. A két falut összekötő földút ismét az áramlás folyosója lett. Ezen az úton érkeztek nagyobb ünnepeken, egyes visszaemlékezők szerint minden vasárnap a derenkiek a „három falu” közös templomába és ugyanezen az úton jártak a jabloncai piacozók és idénymunkát vállalók is az Magyarország belső területei felé.

Az út szimbolikus szerepe 1943-ban az egyik pillér összeomlásával – akkor úgy tűnt, hogy véglegesen – megszűnt. Az út egyik végpontját, Derenket ebben az évben lerombolták és korábbi lakóit elköltöztették. A falurombolás elsődleges indítékának a helybéliek a környék gazdag vadállományát tartották, amely ideális terepként szolgált volna Horthy Miklós kormányzó vadászataihoz. A megálmodott vadaskertbe nem illett bele az ott lévő falu és annak részben vadászatból élő közössége. 1941-ben a község nyolcvan házát megvásárolták, a következő évben megkezdődtek a kiköltözések és az üresen maradt házak elbontásai.¹² A vadaskert mindössze négy évig létezett, 1944-ben a front közeledtével az állami vadászatok megszűntek, az ide telepített állományt pedig sorsára hagyták.

1943-ban a politikai határoktól függetlenül, a két közösség kapcsolatai megszűntek. A korábbi elválasztást, melyet a határ jelenléte sem tudott megvalósítani, egy magyar politikai döntés végül drasztikusan megoldotta.

1943/45-1990 a csend évtizedei

1945-ben a párizsi békekonferencián meghozott döntés értelmében, a csehszlovák-magyar szakaszon az 1920-as trianoni határokat állították vissza.¹³ Így Derenk 1943-as megszüntetése után az 1938-as államhatár még másfél évig szabadon átjárható volt. A jabloncaiak a megmaradt derenki úton, mely a település megszűnése ellenére tovább élt, közelítették meg a régió centrumait, 1944 végétől azonban az átjárás megszűnt és egészen 1990-ig nem is indult újra.

Ezalatt a negyvenöt év alatt a két közösség kapcsolathálói szétszakadoztak, majd teljesen megszűntek, hiszen az ezek működéséhez szükséges érintkezési formák lehetetlenné váltak. 1945-ben megszakadt közös történelmük, a következő évtizedekben korábbi kapcsolataik emléke csak az idősebb emberekben élt tovább, hiszen Derenk megszüntetésével a szomszédos közösség következő generációinak emlékezetében már alig voltak jelen az egykori gorál közösség tagjai. Személyes tapasztalatok hiányában emlékezetük nem bővült új elemekkel, így csak az idősektől átvett képekkel rendelkeztek a másik közösségről.

1945 után a határ újra lezárult Jablonca mellett. A csehszlovák állam társadalmi, gazdasági és politikai változásai a következő negyven év során alapvetően formálták át a közösség struktúráját. A tárgyalt korszakban vált igazán periférikus területté Jablonca, a határ túloldala gazdasági szempontból elveszítette jelentőségét. A két világháború közt működő kölcsönös kapcsolatok az egyik fél eltűnése, illetve az országos változások helyi hatásai miatt már nem éledhettek újjá. Az állam keretein belül Jablonca lehetőségei, hasonlóan a környék kis településeihez, egyirányúvá váltak. A határ csendessé vált, a túloldal távol került, a helyiek narratíváiban a múlt tárgyaként élt tovább, egészen az 1990-es évek elejéig.

Derenki búcsú, mint kulturális hid

Az 1990-es évek elején Derenk egykori lakói, valamint azok leszármazottai kinyilvánították szándékukat, hogy évente egyszer szervezett formában a romközségben találkozzanak. Ennek köszönhetően több mint tíz éve minden július utolsó vasárnapján, Szent Anna ünnepén a kitelepített derenkiek és a környező települések lakói templombúcsún vesznek részt a határ közeli romközségben.

A változásokat követően megmozdult a szétszéledt falu egykori közössége, így többek között a legnépesebb kolóniák Emőd - Istvánmajorban és a Ládbesenyő melletti András-

tanyán lengyel kisebbségi önkormányzatot alakítottak. A szerveződések elsődleges céljaként a közös múlt, a származástudat fenntartását, valamint a szülőfalu rendszeres látogatását határozták meg.

1991-ben tartották az első templombúcsújukat, ahol elhatározták, hogy emléket állítanak az egykori település lakóinak. A derenkiek visszatérése a határ másik oldalán élőket is foglalkoztatta, így többen is a találkozás lehetőségeit keresték.

Ennek eredményeképpen néhány évvel később a szlovákiai oldalon is felvetődött, annak gondolata, hogy a magyarországiakkal közösen egy ideiglenes határátkelőhely megnyitását kérvényezzék. Tervezetük elsődleges okaként a kijelölt határátkelő (Tornanádaska) nagy távolságát jelölték meg, hiszen az ezen való átkelés legalább ötven kilométeres kitérőt jelentett volna a szlovák oldalon élők számára. E racionális megközelítésen túl a szlovákiai közösségek számára szimbolikus jelentéseket is hordozott a kezdeményezés. A közel ötven éve fennálló határvonal, amelyen ez idő alatt semmiféle direkt átjárás nem történt, a közösség tudatában merev, állandó jelentésű területté vált. Ezen a jelentésén változtatott az ideiglenes határ megnyitásának gondolata.

1994-ben megnyílt a határ, a szlovák oldalról számos egykori ismerős barát indul útnak, hogy az egynapos nyitott határon, személyi igazolványával átléphessen Magyarországra. Az első határnyitás alkalmával 50-60 jabloncai vágott neki a 2-2,5 km-es gyalogútnak, mely a határként szolgáló hegyen vezetett át. Az elválasztó „vonalat” átlépve az idősebbek azokat a kapcsolódási helyeket keresték, amelyek felfedezésével visszatérhettek az ötven évvel ez előtti időkhöz. A fiatalokat elsődlegesen a határátlépés nem mindennapi eseménye vonzotta. Idősek, fiatalok együtt sétáltak a határvonal felé, amelyhez közelítve, elhagyva az addig ismert területet, szorongás lett úrrá rajtuk. A határ, mint elválasztó felület állandósult jelenléte nyomot hagyott az itt élőkben, az átjárás aktusát újra meg kellett ismerniük. A határ másik oldaláról minden akadály nélkül érkezhettek az ünneplők

A búcsú befejező aktusa a visszatérés volt, a szlovákiai zarándokok gyalogosan indultak újra a határ felé, amelyet átlépve ismét egy elzárt vonal mögé kerültek. Este hat órakor az ideiglenes határ lezárult, a két ország határőrei elhagyták a helyszínt, akik a kapcsolódást jelképező csapóhidat egy évre felhúzták maguk után.

Összegzés

A tanulmány két egymással szomszédos közösség kapcsolathálóit, érintkezési zónáit igyekezett feltérképezni, az őket érintő 20. századi magyar-csehszlovák és magyar-szlovák

határváltások tükrében. A két eltérő közösség között, érintkezési zónák léteztek, – így vallási vagy nyelvi alapúak –, melyek struktúráját a politikai határok állandóan alakították. Őt olyan korszakot különítettünk el, amelyekben a vizsgált közösségek viszonyát a politikai határok alapvetően definiálhatták. Mindezek megismerésére és megjelenítésére elsődlegesen a helyiek visszaemlékezéseit hívtuk segítségül.

A határok megjelenése és eltűnése, mint láttuk más és más alapú válaszokat szült mindkét oldal részéről. Kapcsolatuk az első fizikális választóvonal megjelenéséig elsődlegesen kulturális alapú volt, gondolok itt a közös templom és lelkipásztor szerepére, amely mellett gazdasági kölcsönhatások megléte is felfedezhető.

Az 1920-as politikai határ megjelenése az érintkezés alapmotívumait, tisztán gazdasági színezetűvé tette. A korábbi, kulturálisan meghatározott átjárhatóság ebben az időszakban teljesen megszűnt. A határ 1938-as eltolódása ismét a korábbi kulturális, vallási alapú kontaktusokat erősítette, ugyanekkor a gazdasági kötődések elsősorban Jablonca oldaláról jelentőssé váltak, köszönhetően az elveszített felvevőpiacainak.

Az újabb határváltás és az azt követő negyvenöt éves csend radikálisan átszötte a két közösség kapcsolatrendszerét. Az egyik fél megszűnésével az érintkezés lehetőségei elvesztek, ez természetesen magával hozta a felejtést is, hiszen a narratívákban a határ jeleihez tartozó érzések a generációs váltással lassan elhalványultak. A másik oldallal való érintkezés lehetőségeinek teljes hiánya a határhoz és a határon túlhoz való viszonyukat is módosította. Ennek is köszönhető, hogy a határ mellett maradt közösség, Jablonca számára a határ melletti lét ebben az időben normalizálódott, vált elfogadottá.

Az 1990-es váltás a derenki búcsún keresztül újraszötte az egymáshoz és határhoz való viszonyokat, amelynek következtében az itt élők határképe ismét változott.

Megállapíthatjuk, hogy a bemutatott közel egy évszázad alatt az állandóan változó politikai válaszvonalak alapvetően befolyásolták és alakították a Jablonca és Derenk közötti érintkezési zónákat.

Irodalomjegyzék:

- BODNÁR Mónika: Jablonca. in: Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. Fórum Társadalomtudományi Intézet- Liliium Aurum Könyvkiadó, Komárom-Dunaszerdahely, 2002. 43-46p.
- BOROSS Zoltán: A csempészés emlékei a Medvesalján a két világháború között. in: Újváry Zoltán szerk.: Gömör Néprajza I. Debrecen, 1985. 179-185p.
- BŐRÖCZ József: A határ: társadalmi tény. *Replika* (13), 2002, 133-142p.
- ÉGER György: Regionalizmus. Pro Minoritate Könyvek. Budapest, Osiris, 2002.
- HASTINGS Donnan- Thomas M. Wilson: Határok és antropológia Európában. in: *Replika*

- (13), 2002. 117-131p.
- ILYÉS Zoltán: *Nyelvhatár/ kontaktzóna-értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. in: Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Kisebbségek Közép-Európában IX. Gondolat- MTA Etnikai- Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2003. 77-88p.*
- ILYÉS Zoltán: *Az 1938-as határváltozás és a Felső-Bódva-völgyi németiség (Mecenzef, Stósz). in: Pásztor Cecilia szerk.: "...ahol a határ elválaszt." Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat- Várpalota, 2002. 275-288p.*
- JEGGLE, Utz: *Határ és identitás. in: Regio (5), 1994. 3-18p.*
- KEMÉNYFI Róbert: *A kulturális határok értelmezéséhez. in: Folklor és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István. Debrecen, 1994. 13-22p.*
- KEMÉNYFI Róbert: *A gömői etnikai termozaik. Fórum Kisebbségkutató Intézet- Lilium Aurum Könyvkiadó. Komárom- Dunaszerdahely. 2002.*
- KOVÁCS Éva: *Határváltó diskurzusok. Komárom 1918-22, 1938. in: Bárdi Nándor szerk.: Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Budapest, TLA, 2000. 181-212p.*
- KOVÁCS Éva: *Határmitoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. in: Replika (13), 2002. 143-156p.*
- KRASINSKA, Ewa- Kantor, Ryszard: *Derenk és Istvánmajor. HOM, Miskolc, 1988*
- MOLNÁR Judit: *Egy térség, ahol a határ elválaszt. Képek a Sajó és a Hernád közötti magyar-szlovák határvidék társadalomföldrajzi vizsgálataiból. in: Éger György: Határ, régió, etnikumok. Osiris- MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001. 299-315p.*
- PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. in: Szabadfalvy József-Viga Gyula szerk.: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I. HOM XV. Miskolc, 1984. 61-73p.*
- PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abauj-Torna és Gömör-Kishont megye példája) in: Frisnyák Sándor szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, BGYTF, 1996. 59-68p.*
- PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. Ethnographia, LXXXIV. 1973. 549-558p.*
- SÜLI-ZAKAR István: *Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein. in: Földrajzi Közlemények CXVI. 1992. 45-56p.*
- Dr. SZIKLAY János- Dr. BOROVCSKY Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai I. Abauj-Torna és Kassa. Budapest. 1896.*
- VÁRADI Mónikai Mária- Doris WASTL-WALTER- Friedrich VEIDER: *A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. in: Regio 2002/2, 85-106p.*
- VILKUNA, Kustaa: *Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. in: Magyar Tudomány XX. 1975. 752-760p.*

¹ Barabás Jenő: *A népi kultúra zonális struktúrája. in: Paládi- Kovács Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. 1980. 35p.*

² A szerző itt a szlovák-magyar határszakaszra gondolt. (Keményfi Róbert: *A kulturális határok értelmezéséhez. in: Folklor és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István. Debrecen, 1994:17)*

³ Dr. Sziklay János- Dr. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai I. Abauj-Torna és Kassa. Budapest, 1896.*

Bodnár Mária: *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20.században. Fórum Társadalomtudományi Intézet- Lilium Aurum Kiadó, Komárom- Dunaszerdahely, 2002. 43-46p.*

Ewa Krasinska- Ryszard Kantor: *Derenk és Istvánmajor. HOM, Miskolc 1988.*

⁴ Magda Pál (1819:390)

⁵ Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. III. Pesten. 1837. 337p.*

⁶ Paládi-Kovács Attila: *Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. In: Ethnographia, 1973, 550p.*

⁷ gorálok: a lengyelek egy csoportja, akik főleg az Északi-Kárpátok völgyeiben éltek és pásztorkodással foglalkoztak.

⁸ Elsősorban a lengyelországi Jagiello Egyetem két munkatársa Ewa Krasinska és Ryszard Kantor végzett részletes kutatást az egykori Derenk község lakóinak körében.

⁹ Források: Dr. Sziklay János- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai I. Abauj-Torna és Kassa. Budapest, 1896.ill. Dr. Rémiás Tibor: Torna vármegye és társadalma 18.-19. századi források tükrében. Miskolc, 2002. 242-243p.*

¹⁰ Abauj-Torna vármegye nemzetiségeinek aránya anyanyelvük szerint: 1900: magyar 73%; tót 22 %; német 3%; egyéb 0,6%. in: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, Athenaeum, 1920.

¹¹ Paládi-Kovács Attila: *Szállítás máhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken*. in: Ethnographia, 1973, 551p.

¹² Az 1939-es népszámlálási adatok szerint Derenk községben 439 lakos és 80 lakóház volt.

¹³ Kivételt képez a Duna jobb partján, a pozsonyi hídfő mentén fekvő három falu Oroszvár, Dunacsúny és Horvátjásfaló Csehszlovákiához való csatolása.

Hollókői Lajos Bálint:

Számadás a számokról, avagy Frege számosság-fogalmának rövid kritikája

Bevezetés

Írásom célja, hogy egyszerű betekintést adjon Gottlob Frege számelméletének közvetlen előzményeibe, szerkezetébe és abba, hogy mi az elmélet tétje *Az aritmetika alapjai* című műve alapján. Először vázolni fogom a kérdés azon alapjait, amelyeket Frege ad meg művében, majd ismertetem a Frege által legfontosabbnak ítélt filozófusok elméleteit és azok általa megfogalmazott kritikáját. Ezek után megadom számfogalmának és ennek bizonyításának a lényegét, végül saját álláspontomat ismertetem a kérdés horderejéről.

I.

A matematika az egyik legszigorúbb tudomány, s noha az alapját a pozitív egész számok adják, a matematika mégsem rendelkezik kielégítő definícióval róluk. Az eddigi meghatározások Frege szerint nem definíció jellegűek, hanem csak a pozitív egész számok megismerésének pszichológiai folyamatát írják le, vagy ha mégis definíció jellegűek, akkor nem elég pontosak. Munkájában áttekinti az eddigi álláspontok többségét, tárgyalja a legfontosabb szerzők műveit, akik a kérdéssel foglalkoztak. Én hármat említek meg közülük.

Bár az általam tárgyalt egyik szerző sem vallja, mégis említenem kell azt a kérdést, hogy az aritmetikai tételeket miért nem tekinthetjük axiomatikus kijelentéseknek. Ugyanis az volna legegyszerűbb megoldása a kérdésnek, ha az aritmetika tételeire mint axiómákra tekintenék. Ezen elgondolás szerint, az $5+7=12$ aritmetikai tételt ugyanúgy tanulom meg, mint ahogyan azt a kijelentést, hogy Kolombusz volt Amerika felfedezője, és ezek az axiómák zárt szabályrendszert alkotnak. Csakhogy nem minden szabályrendszer alkalmazható a valóságra, míg az aritmetikai szabályok elég jól alkalmazhatóak rá. Így az aritmetikai tételeket nem tekinthetjük pusztá axiómáknak, mivel valamilyen kapcsolatot kell feltételeznünk a világ és az aritmetikai tételek között, hogy a matematika sikerét megértsük. Továbbá valamilyen levezethetőséget is meg kell állapítani az aritmetikai tételek között, hiszen tapasztalatainknak ellentmond az a feltevés, az aritmetika tételei egymástól független axiómák sorozata.

Ezt ismerte fel Leibniz, akinek véleményét sok tekintetben elfogadja és jónak tartja Frege. Egyetért Leibnizzel abban, hogy a számformulák bizonyíthatók, vagyis abban, hogy egy számot nem axiómák segítségével kapunk meg, hanem egy hozzáadásra épülő levezetési szabály szerint.¹ Tehát a $2+2=4$ aritmetikai igazságot nem axiómaként használjuk, hanem a következő módon levezetjük:

Axióma: Ha egyenlő helyére egyenlőt teszünk, az egyenlőség megmarad

Meghatározások: 1. Kettő = egy meg egy

2. Három = kettő meg egy

3. Négy = három meg egy

Bizonyítás: 2 meg 2 = 2 meg 1 meg 1 (1. meghatározás szerint)

2 meg 1 meg 1 = 3 meg 1 (2. meghatározás szerint)

3 meg 1 = 4 (3 meghatározás szerint)

Tehát: $2+2=4$

Abban is egyetért vele, hogy kell lenniük olyan aritmetikai tételeknek, amelyekhez nincs szükség empirikus reprezentációkra.² Leibniz szerinte ott hibázik, hogy minden igazságot levezethetőnek tart, még akkor is, ha az igazság levezetése nem hozzáférhető számunkra,³ továbbá nem ad kielégítő megoldást arra, hogy hogyan kapcsolódnak a számok a világhoz.

Kant *A tiszta ész kritikája* című művében felkínál egy lehetőséget arra a kérdésre, hogyan is lehetséges az, hogy a matematika szükségszerű igazságokat mond ki, és mégsem axiomatikus. Az ő megoldása az, hogy matematikai tételeket a priori szintetikus ítéleteknek fogja fel. Tehát olyan szükségszerűen igaz általános törvényeket mondanak ki, amelyek belátásához az embernek szüksége van szemléletre, vagyis individuális reprezentációkra. A $5+7=12$ tételt nem tekinti axiómának, hiszen a 12 fogalmában nincs benne az $5+7$. Szerinte a tétel belátásához szükségünk van a szemléletre, vagyis amikor az $5+7=12$ igazságot megállapítom, akkor individuális reprezentációmban öt és hét egységet egymás mellé helyezve megkapom a tizenkettőt. Frege szerint ez az álláspont, a geometriára igaz. Vagyis akkor, amikor geometriai formákról, alakzatokról beszélünk, akkor valóban működik egyfajta szemlélet, amelynek segítségével el tudok igazodni ezen ideális formák világában. De ezzel a szemlélettel nem tudom definiálni a pozitív egész számokat. Az egyértelmű, hogy a többjegyű számok esetében mérsékelt mennyiségű individuális reprezentáció van. A 12-ről még lehet, de 14534312-ről már nem valószínű, hogy van. Természetesen valamilyen módon levezethetjük az ilyen nagy számokat azokból a számokból, amelyekről van individuális reprezentáció, de a pontos határ, ahonnan már a szemlélet már nem működik, nem

határozható meg, így Kant álláspontja nem alkalmas arra, hogy definíciót állítsunk fel a pozitív egész számokkal kapcsolatban.

Állításom szerint Frege nem foglalkozik azzal, hogy az a kifogás, amelyet Kant aritmetikai felfogásával kapcsolatban megfogalmaz, Kant geometriai álláspontjával szemben is megfogalmazható. Vagyis amíg az egyszerű síkidomokról lehetséges, hogy legyen valamiféle szemléletünk, addig bizonyos síkidomokról ez nem mondható el. Tehát a háromszögről, négyszögről, de talán még a nyolcszögről is lehet individuális reprezentációm, de nem valószínű, hogy egy háromezredháromszögről van ilyenem.

John Stuart Mill a *System of Logic* című művében kifejt egy olyan számosság értelmezést, amely pontosan leírja, hogy az aritmetika miként képes pontos képet adni világunkról, viszont elmélete olyan státust kölcsönöz az aritmetikának, amelyet Frege nem tud elfogadni. Mill azt mondja, hogy minden tudásunk tapasztalati, így számosság-ismeretünk is az. Vagyis a világban tapasztalunk bizonyos szétválaszthatóságokat, amelyeket számosságokkal írunk le, majd az egyszerűség kedvéért elvonatkoztatunk azoktól a konkrét dolgoktól, amelyekkel kapcsolatban ezeket a számosságokat megtapasztaltuk, és így megkapjuk a számokat. Ha egy ilyen dolgot látok: 3×3 , akkor ehhez a 3 számosságát rendelem, mert három részre tudom szétválasztani. Mill bevezeti még a hozzáadási szabályt is, amit Leibniznél ismertettem már, de az 1-et ő sem definiálja. Az aritmetikai igazságokat Mill mint természettörvényt értelmezi.

Frege szerint Mill azzal, hogy minden számosság megállapítását egy-egy tényállításhoz köti, azt a képtelenséget állítja, hogy minden egyes számosságról van valamilyen tapasztalatunk. Tehát a 3-at ugyanúgy megtapasztaltam a világban, mint a 14534312-öt, ami nyilvánvalóan nem igaz. Továbbá ha a számosságot tényállításhoz kötjük, akkor az aritmetikai tételek induktív igazságok lennének, vagyis nem lennének szükségszerűek, sőt elképzelhető lenne az, hogy igazságértéküket egy idő után elvesztik, és az $5+7=12$ tétel egy idő után átalakul az $5+7=13$ tétellé. Továbbá Mill nemcsak arra nem tud kielégítő magyarázatot adni arra, hogy az 1 miként tapasztalható meg, de a 0 megtapasztalásáról sem mond semmit. Számára a 0 legfeljebb értelmetlen kifejezés lehet, de ezt sem fogadhatjuk el, mivel a nullával lehet értelmes műveleteket végezni.

Mindenképp megjegyzendő, hogy Frege nem volt tökéletesen következetes, amikor Mill véleményét interpretálta. Ugyanis érvelésének azon pontjain, ahol viszonylag elterjedt állításokat idéz Milltől, amelyek kétségbevonhatatlanul Milltől származnak, pontosan megadja az idézet forrását. Például amikor a 7§-ban azt idézi Milltől, hogy definíciónk tapasztalatunkból eredeztethetők, mint minden tudásunk Mill szerint, akkor pontosan megadja

az idézet helyét. Ám amikor olyan mondatot ad Mill szájába, amelynek igazsága erősen kétséges, mint például szintén a 7§-ban azt, hogy minden egyes számfogalmunk egy-egy megállapított fizikai tényt állapít meg, akkor ott nem adja meg az idézet forrását. Ennek a filológiai észrevételnek ma komoly jelentősége is lehet, hiszen manapság a legtöbb filozófus különböző utalásokból és interpretációkból ismeri Millt. Általában Fregetől...

Áttekintésében Frege bemutatja, hogy korábban milyen alapokra próbálták visszavezetni az aritmetikát. Rámutat, hogy őt megelőzően senki sem vezette vissza logikai igazságokra az aritmetika tételeit. Ő vállalkozik először erre a feladatra.

II.

A számelméletek eddigi kudarcát Frege, az egységek rossz meghatározásában látta. Ugyanis az egységek meghatározását valamilyen értelemben mindig a tárgyak számosságából vezették le, vagyis külső tárgyak tulajdonságainak tekintették, és ez a következő paradoxonhoz vezet. Ahhoz, hogy egységeket aritmetikailag összeadhassunk, az egységeknek egyenlőknek kell lenniük, hiszen az aritmetikai egységek egyenlők. De a tárgyak nem egyenlők, így a tárgytól elvonatkoztatott számosságuk sem lehet egyenlő, mivel csak speciális egységeket tudunk elvonatkoztatni. Vagyis el kell tekinteni a tárgy bizonyos sajátosságaitól, hogy megkapjunk egy egységet, s ezt meg kell tenni a következő tárgy esetében is. Az így nyert számosságot így formulázhatom: $1'+1''+1'''=3'$. Ezzel viszont nem fogunk tudni aritmetikai igazságokat megállapítani. Hiszen míg az $(1'+1''+1''')-(1''+1''')=1'$ tétel logikailag igaz lesz, addig az $(1'+1''+1''')-(1'''+1''''')=$ tételre nem leszünk képesek megoldást találni. Tehát az aritmetikai egységek sajátja a számosság is, vagyis annak érdekében, hogy az aritmetikában egységeket is össze tudjunk adni, több, egymással azonos egységet kell felételeznünk. A fentiekből az következik, hogy a számokat nem vonatkoztatjuk el külső dolgok tulajdonságaiból.

Felmerül a kérdés, hogy objektíven létezik-e a szám, és nem valami szubjektív jelent-e. Hiszen ha tárgyak tulajdonságainak nem tekinthetjük, akkor megoldás lehet az, hogy valamiféle személyes egységfogalomnak tekintjük a számot, amely bennünk rejlik. Ám ilyen esetben a szám képzet lenne és az aritmetika pedig pszichológia. És ebből arra lehetne következtetni, hogy a számok, akár csak a képzetek, változhatnak az idő folyamán, személyenként eltérően lennének, s így, nem a matematika lenne a legegzeitőbb tudomány.⁴ Továbbá ha a számokat szubjektívnek tekintjük, akkor mindenki számosság-fogalma eltérne a másiktól, és így az aritmetikai műveletekkel ugyanaz a paradoxon lépne fel, mint amit az

előző bekezdésben kifejtettem. Két individuum nem tudna műveleteket végezni egymás számaival. De mivel tudunk egymás számaival műveleteket végezni, a számokra, mint objektív dolgokra kell gondolnunk, vagyis olyanokra, amelyek függetlenek érzéseinktől, szemléletünktől, elképzelésünktől, belső képeinktől. Ám nem lehetnek függetlenek eszünktől, hiszen akkor azt állítanánk, hogy tudunk ítélni arról, hogy mik is a számok, anélkül hogy ítélnénk felettük és ez paradox.⁵ S az elmén kívüli létezésnek nem feltétele az érzékelhetőség, tehát a számok objektivitásának nem lehet akadálya az, hogy a számokat érzékelhetjük úgy, mint a színeket, szagokat. Gondoljunk csak az Egyenlítőre, vagy az Föld forgástengelyére, vagy a Naprendszer középpontjára. Egyiket sem érzékelhetjük, nem tapasztalhatjuk, de létezésükhöz nem férhet kétség.⁶ Nem állíthatom azt, hogy a Naprendszernek nincs középpontja, vagy azt, hogy a Föld forgásának nincs tengelye csak azért, mert ezeket nem érzékelem. A létezésnek nem feltétele az érzékelhetőség.

Eddigi megállapításaink szerint a számok egyszerre egyediek és számosak, objektívek, nem lehetne tárgyak tulajdonságai, és ésszel hozzáférhetőek. A megoldást Frege abban látja, hogy a számokat nem tárgyak tulajdonságának tekint, hanem fogalmak tulajdonságainak. Megállapítását arra alapozza, hogy a számosság nem abban az értelemben tulajdonság, mint a szín, szag és egyebek, mivel ezek a tulajdonságok érzékszervileg megragadhatók, de a számosság nem. Ha elém tesznek egy pakli kártyát, akkor gond nélkül tudok nyilatkozni a színéről, szagáról. De arról, hogy az most 1 pakli kártya, vagy 32 lap, vagy X pontértékű lap, arról nem tudok határozottan választ adni. Továbbá ha azt állítom, hogy a "Vénusznek 0 holdja van", akkor nem ténylegesen létező dologról teszek állítást, hanem a "Vénusz holdjai" fogalomról. Mivel a fogalmak tulajdonságai másként viselkednek a számossággal szemben, mint a tárgyak tulajdonsági, Frege fel tudja oldani az egység és számosság paradoxonját. Ugyanis ha a „Jupiter holdjainak száma négy” mondatban a tényleges holdaknak tulajdonítanám a négyes számosságot, akkor beállna a fent említett paradoxon. Ám ha a „Jupiter holdjainak száma négy” mondatban a „Jupiter holdjainak száma” fogalomnak tulajdonítom a négyes számosságot, akkor a „Jupiter holdjainak száma” fogalom jelenti a szám egységét, és a „négy” szám jelenti a számosságot.⁷

III.

Összegezve az eddigieket, azt mondhatjuk ki, hogy a számok objektív, ésszel belátható létezők, amelyek fogalmak tulajdonságaiként értelmezhetőek. A következő feladat az lesz, hogy a nulláról és az egyről pontos definíciót adjon és meghatározza a közvetlen

követője relációt. Ha ezt meg tudja adni, akkor megadta a pozitív egész számok egzakt definícióját.

Frege elsősorban azt vizsgálja, hogy a számosságot milyen értelemben is állítom. Mert értelmezhetem úgy, hogy amikor azt állítom egy F fogalomról, hogy 0 szám tartozik hozzá, akkor azt állítom, hogy bármi legyen is a tárgy, nem tartozik F alá. S hogyha ezen F fogalomról azt állítom, hogy az 1 szám tartozik hozzá, akkor azt állítom, hogy az a és b tárgy, ha F alá tartoznak, akkor azonosak. Ez a meghatározás viszont látszat meghatározás, mivel sem az nem derül ki belőle, hogy miket tekinthetnek számoknak, sem az, hogy a és b azonossága szükségszerű e.⁸ Mivel a meghatározás alapján nem lehet eldönteni, hogy egy fogalom alá a *Julius Caesar* szám tartozik-e. Továbbá ha F fogalom alá tartozik a szám, és b szám, akkor semmi sem garantálja, hogy a két szám azonos.

Ennek kapcsán foglalkozik az azonos számosság kérdésével Frege. A hume-i elvet elfogadja, miszerint két fogalom számossága megegyezik, ha a fogalmak alá eső tárgyak kölcsönösen megfeleltethetők egymásnak. Ezen elvet a korbeli matematikusok többsége is elfogadta.⁹ Ám ezen meghatározás is megengedi a *Julius Caesar* problémát, így Fregenek ki kellett dolgoznia egy módszert bármelyik tetszőleges szám definiálására. Hasonló problémát állapít meg a geometriában, a párhuzamos egyenesek definíciójával kapcsolatban, ahol megfelelő definíció nélkül megfogalmazható az a mondat, hogy: „A egyenes iránya = Angliával.” A megoldást a halmazelméletből meríti. Mivel ha az egyenes irányának definícióját fogalomterjedelemként adjuk meg, akkor egy olyan meghatározást kapunk, ami megoldja az Angliával kapcsolatos nehézségeket. Tehát, ha azt a definíciót adom, az „A egyenes iránya = df az „A-val azonos irányú” fogalom terjedelme”, akkor ebbe nem tartozik bele sem Anglia, sem más, ami nem A-val azonos irányú egyenes. És Frege ezt ülteti át a számokra is. Tehát „F számossága = df az „F-fel egyenlő számosságú” fogalom terjedelmével”. Így definíciójában Frege kikerüli a körbeforgást, mivel nem azt mondja, hogy a kettő azonos minden kételemű halmaz halmazával, és a *Julius Caesar* paradoxon sem fogalmazható meg, mivel a *Julius Caesar* nem fogalomterjedelem. A meghatározás hátránya, hogy míg az egyes számok definiálhatók vele, addig nem ad általános szabályt, továbbá minden egyes szám definiálásához szükségünk van egy megfelelő fogalomra. Hátra van a nulla és az egymásra következés definíciója.

A fenti módszerrel könnyű definiálni a nullát: „ $0 = df$ az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága. S mivel minden azonos önmagával, az előző definíció terjedelme lefedi a kívánt terjedelmet. A dolog bonyolultabb része most jön, a közvetlen

követője meghatározás, vagyis az n közvetlenül követi m -et pontos meghatározása. Definíció szerint így néz ki:

„van olyan F fogalom és olyan, F alá eső x tárgy, hogy az F fogalomhoz tartozó számosság n , és az ' F alá eső, de x -el nem egyenlő' fogalomhoz tartozó számosság m .”¹⁰

Behelyettesítve a definíciót, a következőket kapjuk. Ha az „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” fogalmat vesszük, akkor az alá egy tárgy eshet, mégpedig a 0. Így e fogalom számossága, kiírva: „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” számossága 1 lesz. Tehát van olyan „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” fogalom, és olyan, „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” alá eső 1 tárgy (a 0), hogy a „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” fogalomhoz tartozó számosság 1 (mivel egy tárgy esik a fogalom alá), és „az „önmagával nem azonos” fogalom terjedelmének számossága” alá eső, de 1-el nem egyenlő' fogalomhoz tartozó számosság 0. Ez a meghatározás pontosan leírja a közvetlen követője relációt. De haladjunk tovább, nézzük meg, hogyan jön ki a kettő.

Van olyan '0-val vagy 1-el egyenlő' fogalom, és olyan, '0-val vagy 1-el egyenlő' alá eső 2 tárgy (a 0 és az 1), hogy az '0-val vagy 1-el egyenlő' fogalomhoz tartozó számosság 2 (mivel két tárgy esik a fogalom alá), és a '0-val vagy 1-el egyenlő alá eső (itt mindegy, hogy a 0-t vagy az 1-t veszem), de 2-vel nem egyenlő' fogalomhoz tartozó számosság 1 (hiszen a 1 dolog esik a 0, vagy az 1 alá). Halmazokkal a következő módon lehet ábrázolni:

$$0 = \emptyset$$

$$1 = \{\emptyset\}$$

$$2 = \{\emptyset, \{\emptyset\}\}$$

$$3 = \{\emptyset, \{\emptyset\}, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}\}$$

$$4 = \{\emptyset, \{\emptyset\}, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}, \{\emptyset, \{\emptyset, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}\}\}\}$$

Ezekkel az elvekkel minden véges pozitív egész számot definiálni lehet, pusztán logikai úton, s ez volt Frege legfőbb célja. A számokat fogalmakkal, fogalomterjedelmekkel és a kölcsönös megfelelés elvével határozta meg, és ezek a fogalmak tisztán logikai fogalmak. S mivel a logika a gondolkodás törvényeit tárja fel, s nem a gondolkodás pszichológiai, vagy biológiai folyamatát, s eme bizonyítás alapján a számok is a logikára épülnek. Persze ez így még kevés, hiszen az aritmetikai műveleteket is vissza kell vezetni a logikára. Frege ezt a *Grundgesetze der Arithmetik I-II*-ben vezeti le. S ezek után, az aritmetika törvényei bizonyítottan megfelelnek a gondolkodás törvényeinek. Legalábbis Frege így gondolta.

IV.

A logicizmus kudarca már tulajdonképpen az elmélet kiforrása előtt megtörtént. A *Grundgesetze der Arithmetik II* még a nyomdában volt, amikor Russell felhívta figyelmét arra, hogy az első kötet elmélete ellentmondást hord magában. Frege megpróbálta kiküszöbölni, de pár év után rájött, hogy a műben kifejtet álláspont nem tartható.¹¹ Russell, Frege (V) alaptörvényével kapcsolatban vette észre az ellenmondásosságot. A tétel azt mondja ki, hogy két fogalom terjedelme akkor egyezik meg, ha a két fogalom pontosan ugyanazon dolgokra igaz. Itt természetesen tárgyiasított fogalomterjedelmek azonosságáról van szó. Tehát ez a tétel azt feltételezi, hogy bármely fogalomhoz van egy fogalomterjedelem, amely tárgyként, individuumként kezelhető. A Russell-paradoxon legegyszerűbben így írható le:

Definiáljuk R halmazt így: $x \in R \Leftrightarrow x \notin x$, vagyis R azon dolgok halmaza, amelyek nem elemei önmaguknak.

Kérdés: $R \in R$?

Tegyük fel, hogy $R \in R$. Ekkor R definíciója szerint $R \notin R$, ami ellentmondás.

Tegyük fel, hogy $R \notin R$. Ekkor R definíciója szerint $R \in R$, ami megint ellentmondás.

Mindebből az következik, hogy valahogyan korlátozni kell a fogalmak tárgyiasíthatóságát. Több megoldás is született.

Russell és Whitehead kidolgozta a típuselméletet, amelynek az volt a lényege, hogy a számokat típusokba rendezi. Tehát a 0 típus: individuumok; az 1 típus: individuumok osztályai; a 2 típus: individuumok osztályainak osztályai, és így tovább. Ebben az elméletben szükség van bizonyos axiómákra, amelyek a halmazelmélet egy fajtájára épülnek, s így nem tisztán logikai az elmélet, ahogy Frege szerette volna.

George Boolos is kidolgozott egy javaslatot, amely szerint Frege elméletének kritikus pontjai nem az aritmetikára vonatkozó részben van, hanem abban a naív halmazelméleti logikában, amelyet az elméletben használ.¹² Javaslatában kidolgoz egy operátorcserét, amely kilöki az elméletből a halmazelméleti logikát, viszont az így megmaradt elmélet pont nem azt a hatást éri el, amelyet Frege szánt neki.

Befejezés

Frege elméletével, már munkája kiadása előtt felmerültek problémák, és ezekkel Frege is tisztában volt. Napjainkra kiderült, hogy programja, miszerint az aritmetika tételeit vissza

lehet vezetni logikai tételekre, nem kivitelezhető. Akkor mégis, miért fontos a munkája? Mivel elmélete két diszciplínára is alapvető hatást tett: a tiszta, avagy formális logikára és a nyelvfilozófiára. Új lendületet adott, az abban a korban fejlődésképtelennek tartott, tiszta logika fejlődésének. És ebben az értelemben elmélete sikeres volt, hiszen elméletének ez volt az egyik tétje.¹³

Azon szerzők, akiket Frege kritikával illet művében, számelméletüket nem külön munkában fejtették ki, hanem egy nagy munka részeként. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a matematikai önmagában is érdekelte a szerzőket, de mindenképp azt vonta maga után, hogy bele kellett helyezniük a matematikát egy összefüggő rendszerbe. S a matematika miért játszhatott komoly szerepet eme szerzők elméleteiben? Mivel a matematika az egyetlen tudomány, amely – noha szükségszerűnek és a priorinak tűnik, mégis – tételei alkalmazhatóak a fizikai világra. Kant azt akarta bebizonyítani, hogy ha lehetséges is metafizika, akkor sem tudományként, és ennek érdekében próbálta párhuzamba állítani a metafizikát a matematikával. Ez azért volt vonzó Kant számára, mert ha kit tudja mutatni, hogy a matematikával nem állítható párhuzamba a metafizika, akkor a metafizika tudományos programját örökre el lehetett volna vetni. Frege azt akarta bizonyítani, hogy léteznek szükségszerű örök igazságok, amelyek az ész segítségével beláthatóak, és hogy ezek a logikában gyökeredznek és ezek jelentik a gondolkodás törvényeit. Ehhez azt kellett volna bizonyítania, hogy az aritmetikai tételek a logika tételeiből származnak, s akkor bizonyítani tudta volna, hogy a tiszta logikai kijelentések is képesek a fizikai világra vonatkozó igazságok megállapítására. Mill a tapasztalati tudást akarta mindenképp elé állítani, és azt bizonyítani, hogy minden tudásunk csakis induktív lehet, vagyis pont ellenkezőjét állította, amit Frege. Millre az a feladat várt, hogy bebizonyítsa, hogy a matematika nem a priori tudomány, hanem a posteriori ismereteket alkot, s így tudta volna levezetni, hogy minden tudás a tapasztalatból eredeztethető. Egyikük sem pusztán a számosságról értekezett.

¹ 6§

² 11§

³ 15§

⁴ 27§

⁵ 26§

⁶ 26§

⁷ 54§

⁸ 55§ - 56§

⁹ 63§

¹⁰ 76§

¹¹ FREGE, *Az aritmetika alapjai*, Áron kiadó, 1999, 133.o. Máté András utószava

¹² Id. mű 149

¹³ 17§

Galkó Zsuzsa:

Angol – holland viszony a XVII. század közepétől a Dicsőséges Forradalomig

Bevezető

Az angol holland kapcsolatot alapvetően mindig az aktuális gazdasági és külpolitikai érdekek határozták meg. A XVI. századtól egyre erőteljesebbé váló gyarmati- és világkereskedelemből mindkét nemzet a lehető legnagyobb részt szeretne volna magának megszerezni.

A XVI. század második felében létrejövő Egyesült Tartományok Európa egyik legfejlettebb területe volt minden lehetséges szempontból. Virágzó mezőgazdasága, ipara és hajózási hagyományai tették lehetővé, hogy a fölfedezések után bekapcsolódjon a világkereskedelembé. A spanyol fennhatóságtól megszabadulni akaró hollandokat I. Erzsébet angol királynő először titokban majd nyíltan támogatta, önkéntes csapatokat küldött a harcoló tartományokba. Az 1579-ben kikiáltott Utrechi Unió jelentette az északi tartományokat tömörítő Holland Köztársaság.¹ Ez a köztársaság folytatta a gazdasági terjeszkedést és nagy erővel megindította India területén a holland kereskedelmi lerakatok létrehozását. Az 1602-ben létrejött holland Kelet-Indiai Társaság óriási tőkével és hajóállománnyal rendelkezett, hiszen 1658-ban 16 ezer kereskedelmi hajója volt. A gazdasági mellett, a Társaság tagjai irányították a politikai életet is, hiszen az ő kezükben volt a kereskedelem, amely a holland állam jóllétének az alapja volt. Az ott termelt fűszerek és a kínai selyem és tea igen népszerű volt Európa szerte. A holland hajósok monopóliumot kaptak az Amerika, Afrika és Európa közötti kereskedelemre. Ázsiában Indián kívül Jáva és Ceylon szigetén, valamint a Távol-Kelet mellett Észak-Amerikában is jelentős telepek hoztak létre. 1622-ben alapították New Amsterdamot, a későbbi New Yorkot.² Az 1630-as évektől az árucikkek mellett már rabszolgákat is szállítottak az Újvilágba.

Mint említettem I. Erzsébet angol királynő támogatta a holland függetlenedési kísérleteket. Az ekkortájt még erős pozícióban lévő portugál és spanyol tengeri kereskedelmet az angol korona és a holland állam kalózkodással próbálta megtörni, sikeresen. Az angol és holland kalózhajók a francia hajókat is fosztogatták. Ezzel a kalóz taktikával majd az angol-holland háborúk kapcsán még találkozni fogunk. A holland Kelet-Indiai Társaság létrejötte

előtt, már szabadalmazott társaságok³ működtek Angliában, amelyek egy-egy területre koncentráva szervezték meg az angol kereskedelmet. Ilyen volt az Eastland Company, amely a Baltikummal és Skandináviával, a Turkey Company, amely a Török Birodalommal és a levantei partvidékkel állt kapcsolatban.⁴ 1600-ban hozták létre az angol Kelet-Indiai Társaságot, amely felvette a küzdelmet a holland párjával.

Az 1620-as évekre valamiféle munkamegosztás jött létre a két tengeri nemzet között, amely lehetővé tette, hogy ne alakuljon ki ellentét közöttük.⁵ Az angolok folytatták a kereskedelmet a Baltikum, a Mediterráneum és a Közel-Kelet között. Azonban az 1620-as évektől sorra érték itt őket a veszteségek. Fontos piacokat veszítettek el a Baltikumban, német és orosz területeken és Skandináviában. Ezzel párhuzamosan a hollandok egyre erőteljesebb pozícióba kerültek, vagyis az egyensúly felbomlani látszott. Az angol gazdasági köröket valamelyes kárpótolta, hogy Dél-Európában és a Levante partvidéken sikerült megtartani kiváltságaikat. Ez a munkamegosztás kiválóan jellemezte a keleti, indiai árucikkek tranzitkereskedelmének megosztását is. A bors és a fűszer piacokat Észak-Európában a hollandok, míg délen az angolok uralták. Annak volt betudható, hogy a spanyol-holland ellentét miatt a spanyolok korlátozást vezettek be az 1640-es években a flamand, holland hajókra.

Mindamellet meg kell jegyezni, hogy a holland kereskedelmi potenciál jóval nagyobb volt, mint az angol – ez a XVIII. század második felére megfordult és az angolok vették át a vezető szerepet – értendő ez a teherbíró képességre, anyagi háttérre, árucikk választékra és minőségre.

Az első angol-holland háború (1652-1653)

Az 1640-es években bekövetkező angol belpolitikai változások azonban felborították a kialakult egyensúlyt. Az angol történelem e jelentős korszakának teljes tárgyalása nem áll módomban, csupán a témához kapcsolódó aspektusát vizsgálom. 1650-es évek elejére a polgárháború miatt a köztársaság gazdasági helyzete igencsak nehéz volt. Az állami kiadások az egekbe szöktek, az iparosokat és kereskedőket a csőd fenyegette. Óriási volt a munkanélküliség, amelyet még fokozott a rossz termés miatti gabonaár emelkedés. A lakosság kereslete csökkent a saját áruik iránt. Rontott a helyzeten, hogy az 1640-es évek végétől a holland hajók jóval olcsóbban szállították a spanyol, itáliai és levantei termékeket, mint az angol kereskedők. Az olcsó árak miatt inkább a hollandok által szállított portékát vette meg a lakosság. Ezáltal a Holland Köztársaságból származó termékek széleskörű

beáramlása ment végbe, amely nem volt jó hatással az amúgy is elégedetlen angol kereskedő, iparos réteg gazdasági helyzetére.⁶ Az ő nyomásukra a parlamentnek lépnie kellett. A hollandoknak nem volt érdeke a konfrontáció. A parlament követeket küldött Hágába 1651 nyarán, a diplomáciai tárgyalások azonban még el sem kezdődtek igazán, amikor az angol parlament elfogadta a Hajózási Törvényt (Navigation Act).⁷ Ebben megtiltották, hogy gyarmati termékeket és halat holland hajók szállítsanak Angliába. Vagyis az Európán kívüli árut csak angol hajón lehet angol területre szállítani. Az európai országok csak saját áruikat szállíthatják a szigetországba, ezáltal akarták megakadályozni, hogy holland közvetítésen keresztül olcsóbban jussanak be az országba bizonyos termékek, mint például az olasz nyersselyem, a török angóra, spanyol áruk, nápolyi olíva olaj, bor a Kanári-szigetektől. A törvény eltiltotta a hollandokat attól, hogy dél-európai terméket vigyenek az anyaországba vagy angol gyarmati kikötőbe. Ezáltal akarták a virágzásba kezdő holland karibi kereskedelmet megtörni. A Hajózási Törvény (Navigation Act) mély felháborodást váltott ki a Holland Köztársaságban. A stabil angol-holland kapcsolat megromlani látszott, hiszen az angolok kijelentették, hogy ha a hollandok nem tartják be a törvényt, akkor más módon fognak rájuk nyomást gyakorolni. Ez a fenyegetőzés nem lett volna önmagában elég indok a háborúra, hiszen a Hajózási Törvény (Navigation Act) okozott némi anyagi kiesést a holland kereskedőknek, de alapjában nem változtatta meg a kialakult rendszert. Az Angliával folytatott kereskedelem mértéke csekélyebb volt, mint a francia vagy balti piacokon betöltött szerepük. Az angolok azonban nem elégedtek meg a törvény meghozásával és támadást indítottak – nem hivatalosan, hanem kalózhajók által – a holland kereskedelmi hajók ellen. Úgy gondolták, hogy ezzel elégtételt tudnak venni azért, hogy a holland kereskedők az előző években sokkal nagyobb nyereségre tettek szert. Folyamatosan támadták az Egyesült Tartományok hajóit az Atlanti-óceánon és a karibi térségben. A Holland Köztársaság törvényhozó testülete tiltakozott ez ellen, de az angol parlament nem mutatott hajlandóságot a helyzet megoldására. Csak 1652 januárjában 30 hajót szereztek meg az angol kalózosok.⁸ Ez már komolyan veszélyeztette a holland tengeri kereskedelmet, így a háború elkerülhetetlenné vált. A tét az Egyesült Tartományok számára óriási volt: meg tudják-e akadályozni az angol támadásokat, amely aláássa világkereskedelmi fölényüket?

Mindamellet, hogy a hollandok hatalmas hajóállománnyal rendelkeztek a hadászati előny az angol oldalon volt. 1649 és 1651 között a parlament flottaépítési programot hajtott végre, hiszen a köztársaságot fenyegette az estleges Stuart pártiak támadása a kontinensről. Jól kihasználták a lehetőségeket, mivel a holland állam a spanyolokkal való 1648-as békekötés után sok hajót áruba bocsátott áron alul, amelyet az angol tengerészet meg is

vásárolt.⁹ (Ilyen volt a 600 tonnás, 57 ágyús Aemilia, amely Tromp holland tengernagy zászlóshajója volt annak előtte.) Az angol flotta mérete nem volt olyan jelentékeny, mint a holland azonban más téren is megelőzte azt. Ugyanis az angol hajókon nagyobb és hatékonyabb fegyverzet lett a jellemző, nehéztüzérséggel szerelték fel a hajókat. A holland tisztek nem tudtak hathatós megoldást találni a tüzerő ellen és nehezítette helyzetüket, hogy a kereskedelmi konvojok védelmére rendelték hajóikat, amely nagymértékben rontotta esélyeiket, hiszen szétszóródva voltak tengereken.

Valahányszor a két flotta találkozott az Északi-tengeren vagy a Csatornában a hollandok voltak azok, akik elsőként adták meg magukat, estenként harc nélkül. Ebből nem az vonható le, hogy a holland tisztek kevésbé felkészültek, vagy bátrak lettek volna angol társaiknál, hanem, hogy a holland hajók legénysége nem bírt olyan harci kedvvel, mint a szigetországbeli matrózok. A holland hajók legénységének harci kedvét nagymértékben csökkentették a halálozás és megnyomorodás arányáról érkező hírek. 1653-ban a Portland Bill csatából a „könnyek és nyomor” tért vissza a holland kikötőkbe.¹⁰ 1653 februárjától augusztusáig nagy embervesztést szenvedtek a hollandok. Meghalt Tromp tengernagy, a holland flotta megbecsült tagja, 11 hadihajó megsemmisült, vagy angol kézre került, 4 ezer ember megsebesült vagy meghalt. A hadihajók elvesztése mellett a kereskedelmi flottát is érték károk, több száz hajójuk veszett oda a harcban, vagy kalóztámadásban. Ez a jövedelemkiesés, valamint a távolsági kereskedelem szünetelése, a nagymértékű halálozás, megnyomorodás volt demoralizáló hatással a holland matrózokra.

A holland és angol oldalon roppant kiadás és veszteség halmozódott fel. A holland vezetők végül azt a következtetést vonták le, hogy a világkereskedelmi pozíciójuk megőrzése érdekében a teljes védelemre kell koncentrálniuk.¹¹ Teljes védelem a hajóknak, gyarmatoknak, kereskedelemnek, amely a köztársaság jövőjének alapja. Erős partvidék kialakítására dolgoztak ki terveket. 1653 februárjában elrendelték a hollandok 30 új hadihajó megépítését és a következő év decemberéig még 30-at. 1654 januárjában újabbak építését irányozták elő, valamint megtiltották, hogy bármikor hajókat adjon el a holland tengerészet, mint láttuk az 1648-as spanyol béke után.¹²

Visszatérve a holland katonákra elmondható, hogy a háború folytatódása még jobban kedvüket szegte. Az új hajók még nem voltak kész és a tisztek nehéz helyzetben voltak, mivel nem tudtak rájuk nyomást gyakorolni. Valahogyan rá kellett őket bízni a harcra, 1653. szeptemberében egy listát akasztottak ki a holland kikötőkben, amelyen pénzüsszegek szerepeltek. Ha az ember harc közben sérülést szerzett, akkor az állam kárpótolta őt. Elveszített bal karért 266 guildert, jobbért 333 guildert, szemekért 1000 guildert (három évi bér

volt) járt a katonáknak.¹³ Ezzel a módszerrel próbálták érdekelté tenni őket a harcban. Ezt rendszert a második angol-holland háború alatt is alkalmazták.

Az angol oldalon ilyen motiválási eszközre nem volt szükség, ott a fegyelmezési módszerek nem pénzbeliek voltak, hanem a testi fenytést alkalmazták. Az angol matrózok kitarotán harcoltak a köztársaság és később a monarchia mellett is annak ellenére, hogy áltatában erőszakkal sorozták be őket a tengerészethez.

1653-as év közepétől fordult a hadiszerencse, immár a hollandok sikeresen álltak ellent. Elválták az angolokat a levantei partvidéktől. Ezután az angolok voltak kénytelenek feladni a mediterráneumi érdekeltségeiket a háború idejére. A Távol-Keleten is a holland győzelmek voltak jellemzőek. A holland Kelet-Indiai Társaság visszaszerezte erőfölényét a Perzsa-öböltől a Kínai-tengerig. Ennek oka az volt, hogy a holland hajók itt átvették a már jól bevált kalózkodást az angoloktól, és ekkortól ők veszélyeztették az angol kereskedelmi hajókat.¹⁴

1653 novemberétől Cromwell és az angol parlament már a békekötés lehetőségét fontolgatta. A Egyesült Tartományokban belpolitikai harcok alakultak ki, támadások érték a fennálló rendet és az Orániai-ház térnyerését kezdték az emberek támogatni. A belső harcokból Johan De Witt és a köztársaság pártiak kerültek ki győztesen. De Witt békét kötött Angliával, anélkül, hogy kereskedelmi érdekeik csorbultak volna.

A háborút követő évek (1653-1665)

A békekötés utáni években a két ország folytatta a versengést az európai és gyarmati kereskedelemben való térnyerésért. A XVII. század második felében egyre elkeseredettebb lett a küzdelem. Az Angliában végbemenő Stuart restauráció újfajta külpolitikai szemléletet hozott. A katolikus uralkodók II. Károly és II. Jakab franciabarát külpolitikát folytattak, az anglikán érdekek azonban a kereskedelmi konfliktusok ellenére a Holland Köztársasághoz húztak. Itt természetesen a protestáns vallásról van szó, ami összekötötte őket a katolikus franciákkal szemben. Az Egyesült Tartományok volt a kontinensen a protestantizmus fellegvára. Az 1688-as évekig az angolok hol a holland, hol az ellentétes oldalon álltak, attól függően, mikor ki tudta érvényesíteni jobban elképzeléseit, az uralkodó, vagy a vezető anglikán körök. II. Károly (1660-1685) alapvetően akarta megváltoztatni a kialakult kereskedelmi egyensúlyt. A vallási közös platform ellenére sok volt a sérelem a két nemzet között. 1660 után sem törölték el a Hajózási Törvényt (Navigation Act), sőt az angol uralkodó immár megpróbálta megváltoztatni a rendszert és erőteljesen fellépett a holland dominancia

ellen. A fegyveres fellépés okait ugyanúgy az angol gazdaságban kereshetjük, mint az első háborúét. A restauráció korai éveiben az angol földbirtokos rétegnek gazdasági nehézségei voltak. Az ellenzéki és királpárti birtokosok egyaránt súlyos adóságokba keveredtek az 1650-es években.¹⁵ Általános volt körükben az a nézet, hogy a föld értéke csökkenni fog, így az ebből származó – földbérletből – jövedelem esése révén az ő életszínvonaluk is romlani fog. Ez a félelem készítette őket arra, hogy nyomást gyakoroljanak az uralkodóra. Fő céljuk, hogy a kormány tiltsa meg a behozatalt a különböző európai országokból, hogy a lakosság ne a külföldi olcsó, hanem a drágább, de hazai terméket vásárolja meg.¹⁶ Ennek érdekében új törvényeket hoztak. Előírták az összes külföldön épült hajó lajstromba vételét, még ha angol tulajdonosa is volt. Külön kategóriákat állítottak fel arra nézve, hogy honnan és ki szállítja a terméket: (Hasonlóan az 1651-es Hajózási Törvényhez) az egyik kategória a kontinensről származó termékeket szállító angol, a másik kategória a terméket előállító országból érkező hajó. A törvény előírta, hogy bizonyos árukat Angliából a gyarmatokra angol vagy gyarmati hajó szállíthat. Vagyis az 1663-as Staple Act célja, hogy a hollandokat kiszorítsa a gyarmatokkal való kereskedelemről.¹⁷ A kontinens- Anglia- gyarmatok viszonylatban ne legyen külföldi közvetítő hajó, csak angol. Az angol Kelet-Indiai Társaság is nyomást gyakorolt az államra, hiszen a legnagyobb vetélytársa a holland Kelet-Indiai Társaság volt. A két társaság között nagy feszültség húzódott, amely néhány esetben harchoz vezetett még békeidőben is. Ezek a konfliktusok, mint az 1623-as amboynai eset, amely során a hollandok egy angol telep lakóit mészárolták le Kelet-Ázsiában. A holland és angol propaganda folyamatosan egymás ellen hangolta a két népet, amiben nagy szerepe volt a két társaságnak is.

1664 tavaszán az angol alsóház egy bizottsága azt vizsgálta, hogy milyen az esetleges holland háború megítélése. A kutatás alapján kijelentették, hogy az egész parlament támogatja azt. Az angol uralkodó tanácsadóinak nézetei azonban – a parlamenttel ellentétben – megoszlottak az ügyel kapcsolatban. Clarendon a Lord Treasurer (kincstárnok) és Sir William Coventry az ellenzék egyik kiemelkedő alakja, felmérte a háború esetleges súlyos anyagi következményeit.¹⁸ A háborút támogató oldal erősebbnek bizonyult, maga az uralkodó is ezt támogatta. 1664 nyarán II. Károly 200 ezer fontot kölcsönzött London városától a háború előkészítéseinek költségeire. Ebbe tartozott bele a kalóz expedíciók megszervezésének költsége is. Robert Holmes kapitány a holland Kelet-Indiai Társaság kereskedelmi hajói és raktárai elleni támadásra kapott felhatalmazást.¹⁹

A második angol-holland háború (1665-1667)

A háborús előkészületek már 1664 elején elkezdődtek, de hivatalosan a háború 1665-ben robbant ki, amelyre a két fél már az első konfliktus óta várt.²⁰ A konfrontáció a világ minden tengerére kiterjedt, de különösen intenzív volt Nyugat-Afrika partjainál, Karib-tengeren és az Indiai-óceánon. A háború már felvázolt okai mellett meg kell említeni, hogy az 1650-es évek eseményeihez hasonlóan a folyamatos angol támadások a holland hajók és telepek ellen mélyen sértették a hollandokat. 1664 előtt 200 hajót már megszereztek az angol kalózok. Az észak-amerikai kontinensen gyarmatokat is szereztek a hollandoktól, ilyen volt New Netherland, amelynek fő városa New Amsterdam volt, amelyet az angolok New Yorknak neveztek el, miután elfoglalták. A két ország lakosai között kölcsönös ellenszenv alakult ki, amelyet később csak az egyre fenyegetőbbé váló francia expanzió tudott elnyomni.

Az első háború során is és itt is az európai államok világosan látták, hogy az igazság a hollandok, míg a stratégiai fölény az angolok oldalán van.²¹ A holland óriási flottafejlesztés nem volt elegendő, ugyanis a már ismert probléma ismét fellépett. A holland tengerészek harci kedve messze alulmaradt az angolokéval szemben. A köztársaság eszméje nem hatotta át őket. Erre példa, hogy amikor az egyik holland hajó kapitánya a csata előtt felhívta a zászlót, a legénység kijelentette, hogy csak az Orániai-ház lobogója alatt hajlandó harcolni, a kapitány kénytelen volt kicserélni a zászlót.²² A háború első csatája 1665. június 3-án volt Lowestoffnál. Úgy tűnt az angol erőfölény győzedelmeskedik, a hollandok hiába küldték az eddig látott legnagyobb hajóhadat, 103 hajót, 5000 ágyúval felszerelve 21 ezer emberrel, ami a teljes holland munkaerő egyharmada volt.²³ 1665 áprilisában az angol királyi flotta néhány első osztályú hajója, rajtuk egyenként 70 ágyú, nagyobb tüzert képviselt, mint a holland flotta maga. A holland hajók tüzereje nem tudta felvenni a versenyt az angol háromfedélzetű hadihajókkal.

A háború során óriási károkat szenvedtek az angol és holland kereskedők egyaránt, nem beszélve az államok gazdasági és emberveszteségeiről. 1665 nyarán nőtt a holland önbizalom és harci kedv, mivel a flotta sikeresen visszatért Indiából és a biztonságos Norvég kikötőben Bergenben állomásozott. 1666 elején szövetségesek is csatlakoztak a hollandokhoz, a franciák és a dánok személyében. Angliát ezzel szemben az év elejétől a diplomáciai elszigetelődés és a csőd közeli állapot jellemezte.²⁴ A franciáktól való félelem arra sarkalta a flotta parancsnokait Prince Rupertet és Duke of Albemarle-t, hogy megosszák a haderejüket,

ami legyengítette az angol flottát. Az 1666. június 1-4 között zajló Four Days' Battle eredménye eldönthetetlen volt.²⁵

A hadjáratok alatt 500 angol hajót szerzett meg a holland Kelet-Indiai Társaság. Ezt ellensúlyozni az angolok kalózációkkal tudták. Holmes angol kapitány átjutott az északi-holland szigeteken és felgyújtott számos kereskedelmi lerakatot. Ennek ellenére a hollandok rendelkeztek a háború folytatásához szükséges hadianyaggal, pénzzel szemben az angol kormányval. A kereskedelmi hiány, a hajók elvesztése, a készletek szűkössége, a pestis és a londoni tüzvész hozzájárultak, hogy az angoloknak békekötésre kellett gondolniuk. Az angol tengerészek harci kedve elszállt, pszichológiailag a hollandok bizonyultak erősebbnek. 1667 elején a holland flotta ostromzár alatt tartotta Dél-Angliát. De Ruyter holland tengernagy az ostromzár mögé való betöréseivel is károkat okozott (hajók felgyújtása), nem beszélve a lakosság körében keltett félelemről. Egyesült Tartományokban zúgtak a harangok, ünnepeltek az emberek, győzelmi tüzekben elégették II. Károly képmását. 1667 januárjától folytak a béketárgyalások Bredában. A békeszerződést júliusban írták alá. A szerződés a következőket tartalmazta: Anglia megtarthatta New Yorkot, de vissza kellett adnia St. Eustatiust és Sabat. Át kellett engednie a hollandoknak Surinamot és néhány bázist, mint Cormantine és Fort Amsterdam. Módosítania kellett a Hajózási Törvényt (Navigation Act). A bredai béke a köztársaság győelmét hozta. Megerősödött a köztársaság párt, élen De Witt főpenzionárius és De Ruyter tengernagy.

A második angol-holland háborút követő időszak (1667-1672)

A bredai béke után II. Károly angol uralkodó maga irányította a királyság külpolitikáját. Néhány minisztere a francia orientációt támogatta és maga a király is hajlott erre. 1668-ban Anglia ugyan még csatlakozott a franciaellenes szövetséghez a svédek és hollandok oldalán, de ez nem a királyon múlt. Ez volt az úgynevezett Triple Alliance²⁶ (Hármas Szövetség), amelynek célja a kontinensen egyre agresszívabb politikát folytató Franciaország féken tartása. A Egyesült Tartományok a második angol-holland háború után sem veszítette el tengeri dominanciáját, azonban szárazföldön igencsak sebezhető volt. 1662-ben még holland-francia szövetség jött létre és az angol-holland háború során is a hollandokat támogatta XIV. Lajos, de 1667-től megváltozott a francia külpolitika, ugyanis a francia uralkodó érdeklődést kezdett mutatni az Egyesült Tartományok déli szomszédja – a még spanyol kézben lévő – Spanyol Németalföld iránt. Úgy vélte felesége révén, aki IV. Fülöp spanyol király lánya volt, jár neki ez a terület. 1667 májusában Turanne tábornok lerohanta

Spanyol Németalföldet, így közvetlen szomszédos lett a köztársasággal. Ez a tény – a veszély, hogy talán a franciák nem állnak meg a határon és őket is megtámadják – sarkalta a hollandokat arra, hogy az angolok felé közeledjenek. Az angol korona látszólag örömmel fogadta a holland szövetséget, amelyet angol részről Sir William Temple kötött meg.²⁷ II. Károly úgy gondolta, hogy a franciák látva az angol-holland közeledést majd elszánják magukat arra, hogy szorosabbra fűzzék a kapcsolatot Angliával. XIV. Lajos érdeke azt kívánta, hogy az angol-holland szövetség ne legyen hosszú életű és ezért követet küldött a szigetországba. II. Károly terve bevált, hiszen a nem ő kezdeményezte a kapcsolatfelvételt, így előnyösebb pozícióból tárgyalhatott francia uralkodó követével. 1668 augusztusában a francia követ Charles Albert De Croissy titokban érkezett és tárgyalt angol kollégáival. 1669 októberére zárultak le a megbeszélések. 1670. május 22-én Doverben, ahová a király álruhában érkezett, megkötötték a szerződést. Részt vett II. Károly testvére Henrietta is, aki XIV. Lajos testvérének az Orleansi hercegnek volt a felesége, valamint az angol franciabarát miniszterek Arlington, Clifford és a francia nagykövet Croissy.²⁸ A doveri szerződésben a két uralkodó elhatározta, hogy a büszke hollandokat megszegényítik, valamint elpusztítják azokat, akik támogatják ezt az országot. XIV. Lajos 225 ezer fontot ad évente II. Károlynak, amíg felkészül a hollandok elleni háborúra. II. Károly kijelentette, hogy amint ügyei úgy engedik, katolikusnak vallja magát.²⁹ Ezért még 150 ezer fontot és 6000 katonát ígért a francia király. Így látszólag Anglia a Triple Alliance (Hármas Szövetség) tagjaként hollandbarát még a doveri titkos szerződés alapján franciabarát politikát folytatott, amely ebben az időben kizárta egymást.

II. Károly még a háború előtt türelmet hirdetett meg a katolikusokkal és a többi protestáns felekezettel szemben, amely mélységesen felháborította az angol protestánsokat. Ennek ellenére maga a háború egy másik protestáns ország ellen népszerű volt az angol nép körében.

A harmadik angol-holland háború (1672-1674)

A harmadik angol-holland háború, mint az előző kettő érzékenyen érintette az angol és a holland gazdaságot egyaránt. 1672. március 23-án az angol flotta figyelmeztetés nélkül rátámadt a holland hazatérő konvojra a Whigt- szigeteknél. A francia uralkodó 1672. április 6-án hirdette ki a háborút a hollandok ellen. Az angolok és franciák ezáltal felrúgták eddigi szerződéseiket a Holland Köztársasággal. XIV. Lajos májusban útnak indította akkori viszonylatban példátlan méretű seregét Spanyol Németalföldön át Maastricht felé.

A háború első tengeri ütközete 1672. május 28-án Southwold Baynél nem hozott döntő győzelmet az angoloknak.³⁰ Szárazföldön a köztársaságiak tehetetlenek voltak a franciákkal szemben, hiszen ilyen méretű sereggel akkor sem tudták volna felvenni a versenyt, ha történetesen erős szárazföldi haderővel rendelkeznek. A hollandok úgy vélték egyetlen esélyük, ha meg tudják akadályozni, hogy a francia és az angol flotta egyesülni tudjon, de nem sikerült De Ruyter tengernagy elkészt. Végül a támadás mellett döntött és 1672. június 6-án Solebaynál az egyesült angol-francia flotta felett diadalt aratott, de ez a győzelem nem hozott változást a háború menetében.³¹ A szárazföldi francia offenzíva a Rajna irányából érkezett a holland területek ellen. XIV. Lajos sorra foglalta el a helyőrségeket. Belső harcok is gyengítették a köztársaságot, a köztársaság párt és az Orániai-házat támogatók összecsaptak. Ezt a helyzetet próbálta megoldani III. Vilmos, akit június 3-án helytartónak választottak. A fennálló rend képviselőit, De Witt testvéreket hazaárulónak kiáltották ki, és augusztus 20-án Hágában a dühöngő tömeg elfogta és megölte őket.³²

Az 1672-es évet Jonathan Israel holland történelemmel foglalkozó művében a "year of disaster" vagyis a katasztrófa évének minősíti.³³ 1672 júniusát követően a franciák tovább nyomultak előre és elfoglalták Nijmegen. A hollandok katonailag összeomlottak, teljes demoralizálódás ment végbe a lakosság körében, az amszterdami tőzsde összeomlott, tengeri kereskedelem megbénult. Ebben az igen nehéz helyzetben próbált III. Vilmos rendet tenni. Sikerült saját pozícióját megszilárdítani és megvédeni az országot. 1674-ben a franciák visszavonultak és kiűrtették az elfoglalt területeket, a háború azonban csak 1678-ban a nijmegeni békével ért véget. 1672 végére Angliában is megváltozott a háború megítélése. A francia győzelmek inkább megijesztették, mintsem örömmel töltötték el az embereket. Rájöttek, hogy a kontinensen való francia térnyerés fenyegetést jelenthet Angliára és protestantizmusra nézve egyaránt.³⁴

Orániai Vilmos térnyerése Angliában, a Dicsőséges Forradalom (1688-1689)

A harmadik angol-holland háború után megváltozott a helyzet abból a szempontból, hogy Orániai Vilmos személyében egy olyan vezető került a holland tartományok élére, aki eltökélte, hogy mindenáron megvédi a holland területeket és a protestáns vallást. Rájött, hogy egyedül nem képes erre, szüksége van Anglia erejére, ahhoz hogy terveit megvalósítsa. Így 1670-es évek elejétől politikai hadviselésbe³⁵ kezdett Angliában, amelynek a célja a franciabarát szövetség népszerűségének aláásása. Nem volt nehéz feladat, hiszen ekkorra a közvélemény erősen francia ellenes volt. Orániai Vilmos azt próbálta elhithetni az angolokkal,

hogy a francia szövetség egyetlen célja katolikussá tenni Angliát. 1673-ban egész pamflet irodalom épült e köré. Például Peter De Moulin *England's Appeal* című művében, amelyben a "French, Popery, Absolutism" – "franciák, pápisták, abszolutizmus" elvet tette az angolok legfőbb ellenségévé.³⁶ A holland propaganda tudott a titkos doveri szerződésről és megerősítette az angol gyanút, hogy ilyen létezik. II. Károly katolikuspárti politikája és a trónörökös katolikus mivolta lett a fő politikai kérdés a következő 15 évben Angliában. Orániai Vilmos az angol ellenzéki politikusokkal jó kapcsolatot tartott fenn és előfordult, hogyha azoknak el kellett hagyni az országot holland területen töltötték el a száműzetést, mint John Locke, Lord Shaftesbury, aki az ellenzék egyik frontembere volt az 1670-es évek második felében. Orániai Vilmos az ellenzékiekkel való szövetségen kívül más lépéseket is tett, hogy egyre közelebb kerüljön az angol trónhoz. 1677-ben feleségül vette Stuart Máriát, az angol trónörökös Jakab lányát.

1678-ban kötötték meg a francia-holland háborút lezáró békét Nijmegenben, amely két és többoldalú szerződések rendszere volt. Eredménye, hogy a franciák visszavonták a hollandellenes vámtarifákat, Maastricht visszakerült holland fennhatóság alá. A köztársaságnak néhány gyarmati területet kellett átengedni Afrikában a franciáknak. De a békekötéssel nem hárult el az a veszély az Egyesült Tartományok feje fölül, hogy a francia király ellenük támad. Orániai Vilmos számára az 1685-ös esztendő hozta meg a fordulatot. Két fontos esemény történt ebben az évben. Az első, Anglia trónjára II. Jakab került, a második XIV. Lajos visszavonta a Nantesi Ediktumot. II. Jakab már nyíltan vállalta katolikus mivoltát és mindent megtett annak érdekében, hogy a katolikusok egyre nagyobb szerepet töltsenek be az angol közéletben, amelytől törvény tiltotta el őket. (1673-as Eskü Törvény értelmében katolikus nem vállalhat közigazgatási funkciót.) II. Jakab toleranciája a katolikusokkal és egyéb protestáns felekezetekkel szemben mélyen sértette az anglikánokat. A parlament szerepének csökkentése, a törvények felfüggesztése arra sarkalt néhány anglikán ellenzéki urat, hogy tegyenek valamit. Orániai Vilmos meghívása Angliába egy hosszú folyamat végső lépése volt. Orániai Vilmos tudatosan készült arra, hogy létrehozzon egy franciaellenes szövetséget 1672-óta, mióta helytartó lett. Törekvéseit azonban 1685-ig nem koronázta siker. Ekkor II. Jakab trónra kerülésén kívül történt még egy jelentős esemény. XIV. Lajos francia uralkodó amellet, hogy visszavonta Nantesi Ediktumot, amely viszonylagos szabadságot adott a francia protestáns hugenottáknak, hollandellenes vámintézkedéseket vezetett be. Megtiltotta a holland hering importját Franciaországba, valamint kikötötték, hogy csak francia sóval lehet tartósítani, amely intézkedések érzékenyen érintették a holland kereskedőket. Lajos megsértette a nijmegeni békét, amely már

aggodalommal töltötte el a hollandokat. Az agresszív francia külpolitika immár egy platformra hozta az európai uralkodókat. Orániai Vilmos kezdeményezésére létrejött Ausburgi Liga, magába tömörítette az Egyesült Tartományokat, Német- Római Császárságot, valamint a támogatók között találjuk I. Ince pápát is. Már csak a protestáns Anglia hiányzott ebből a szövetségből. Vilmos 1687-ben két követet küldött Angliába (Everard van Weede Dijvelt és Willem Zuylesteint), hogy egyeztessenek az ellenzéki politikusokkal. Vilmos inváziós törekvése már 1688 áprilisában körvonalazódott, még II. Jakab fiának születése előtt. Tehát nem igaz az, hogy a trónörökös születését követően szánta volna el magát az invázióra Angliában.³⁷ 1688. június 30-án az angol főnemeselek egy csoportja levelet küldött Orániai Vilmosnak, hogy jöjjön Angliába és hasson a királyra – hagyjon fel a katolikuspárti és törvényeket felfüggesztő politikájával. Ez megfelelő ürügy volt a holland helytartónak, hogy lépéseket tegyen terve megvalósulása érdekében, amely nem volt más, mint Anglia trónjának megszerzése és annak erejének felhasználása a franciák ellen.

Orániai Vilmos tervei kivitelezésébe XIV. Lajos nem avatkozott be. A francia flotta nem akadályozta meg, hogy a holland flotta partra szálljon Angliában. 1688. november 4- 5- e éjszakáján 463 hajóval és mintegy 21 ezer emberrel érkezett meg Torbayba a holland helytartó. Négy nappal később már Exeterben volt a sereg. El lehet képzelni, mit érezhettek az angolok, amikor látták vonulni a hollandok, brandenburgiak, lengyelek, svédok, görögök, hesseniek és fekete rabszolgák csapatait. Az angol nép rájuk, mint megszálló seregre tekintett, hiszen ők még mindig II. Jakab királyt támogatták. Orániai Vilmos csak fokozatosan tudta meggyőzni az angol vezető politikusokat és közvéleményt, hogy adják fel királyhű politikájukat és immáron őt helyezték az angol trónra.

¹ Csató Tamás - Gunst Péter - Márkus László: *Egyetemes történelmi kronológia. Az őstörténettől 1789-ig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 206 o.

² u.o. 206 o.

³ u.o. 219 o.

⁴ u.o. 220 o.

⁵ Israel, Jonathan: *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806.* Clarendon Press, Oxford, 1995. 713 o.

⁶ u.o. 713 o.

⁷ u.o. 714 o.

⁸ u.o. 714 o.

⁹ u.o. 715 o.

¹⁰ u.o. 716 o.

¹¹ Israel, Jonathan: *Dutch primacy in world trade 1585-1740.* Clarendon Press, Oxford, 1989. 210 o.

¹² Israel, Jonathan: *The Dutch Republic.* 717 o.

¹³ u.o. 717 o.

¹⁴ u.o. 717 o.

¹⁵ Coward, Barry: *The Stuart Age. History of England 1603-1714.* Longman, London, 1990 253 o.

¹⁶ u.o. 253 o.

- ¹⁷ u.o. 255 o.
¹⁸ u.o. 255 o.
¹⁹ u.o. 256 o.
²⁰ Israel, Jonathan: *The Dutch Republic*. 766 o.
²¹ u.o. 767 o.
²² u.o. 768 o.
²³ Coward, Barry: *The Stuart Age*. 258 o.
²⁴ u.o. 257 o.
²⁵ u.o. 257 o.
²⁶ u.o. 262 o.
²⁷ u.o. 262 o.
²⁸ Coward, Barry: *The Stuart Age*. 263 o.
²⁹ Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960. 162 o.
³⁰ Coward, Barry: *The Stuart Age*. 264 o.
³¹ u.o. 264 o.
³² Israel, Jonathan: *The Dutch Republic*. 797 o.
³³ u.o. 813 o.
³⁴ Coward, Barry: *The Stuart Age*. 266 o.
³⁵ u.o. 267 o.
³⁶ u.o. 267 o.
³⁷ Cruickshanks, Eveline: *The Glorious Revolution*. Macmillan Press LTD., London, 2000. 27 o.

Felhasznált Irodalom

- CSATÓ Tamás – GUNST Péter- MÁRKUS László: *Egyetemes történelmi kronológia. Az őstörténetől 1789-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- COWARD, Barry: *The Stuart Age. History of England 1603–1714*. Longman, London, 1990.
- CRUICKSHANKS, Eveline: *The Glorious Revolution*. Macmillan Press LTD., London, 2000.
- MACKAY, Derek – H. M. SCOTT: *The Rise of the great powers 1648-1815*. Longman, London, 1991.
- ISRAEL, Jonathan: *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477–1806*. Clarendon Press, Oxford, 1995.
- ISRAEL, Jonathan: *Dutch primacy in world trade 1585–1740*. Clarendon Press, Oxford, 1989.

Néhány szó a szerzőkről

Boros Angéla a kötetben szereplő dolgozatával második helyezést ért el a II. diákkonferencia irodalomtudományi szekciójában, jelenleg harmadéves a Miskolci Egyetem BTK, kulturális és vizuális antropológia szakon.

Darázs Richárd mindkét konferencián szerepelt, az első irodalomtudományi szekcióban (a kötetben is szereplő dolgozatával, mely ott 2. helyezést ért el), míg a második konferencián a társadalomtudományi szekcióban. Jelenleg a Miskolci Egyetem BTK, magyar nyelv és irodalom szakán végzős és másodéves kulturális és vizuális antropológia szakos hallgató.

Deák István a kötet egyik szerkesztője és a konferenciák egyik fő szervezője, jelenleg végzős a Miskolci Egyetem BTK, magyar nyelv és irodalom szakán illetve filozófia szakon.

Galkó Zsuzsa a II. diákkonferencia társadalomtudományi szekciójában szerepelt, jelenleg a Miskolci Egyetem BTK, történelem szakon végzős hallgató.

Hollókői Lajos Bálint a II. diákkonferencia társadalomtudományi szekciójának különdíjában részesült, jelenleg harmadéves a Miskolci Egyetem BTK, filozófia szakon.

Nagy Csilla mindkét konferencián első helyezést ért el az irodalomtudományi szekcióban, jelen kötetben az I. diákkonferencián előadott szövege kapott helyet, mellyel később második helyezést ért el a helyi TDK konferencián. Jelenleg a Miskolci Egyetem BTK, magyar nyelv és irodalom szakán negyedéves és német szakon végzős hallgató.

Nagy Károly Zsolt az I. diákkonferencia társadalomtudományi szekciójának győztese. Később dolgozatának kibővített változatával szép eredményeket ért el az OTDK-n. Jelenleg a Miskolci Egyetem BTK, kulturális és vizuális antropológia szak végzős hallgatója.

Simon Zoltán a II. diákkonferencia társadalomtudományi szekciójának első helyezettje, jelenleg a Miskolci Egyetem BTK, kulturális és vizuális antropológia szakának negyedéves hallgatója.

Szűts Gergely a II. diákkonferencia társadalomtudományi szekciójának (megosztott) második helyezettje, jelenleg negyed éves a Miskolci Egyetem BTK, kulturális és vizuális antropológia szakon, valamint másodéves történelem szakos hallgató.

Váradi Ferenc a II. diákkonferencia vendégelőadója, jelenleg végzős hallgató a Károly Gáspár Református Főiskolán.